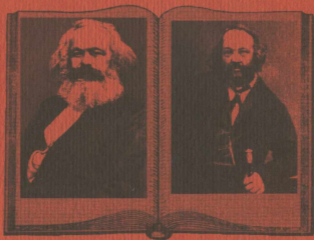

Τζων Κλαρκ

ΜΑΡΞ, ΜΠΑΚΟΥΝΙΝ
ΚΑΙ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ

Δεύτερη Έκδοση

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΡΔΗΝ

Το κείμενο του Κλαρκ "Μαρξ, Μπακούνιν και Κοινωνικός Μετασχηματισμός" μεταφράστηκε από το ιταλικό περιοδικό "Rivista Anarchica". Κατά την επιμέλεια της μετάφρασης ελήφθη υπ' όψιν και η πρώτη δημοσίευσή του στο αμερικάνικο περιοδικό "Telos" (42^ο τεύχος) υπό τον τίτλο "Marx, Bakunin and Social Transformation".

Τζων Κλαρκ

**ΜΑΡΞ, ΜΠΑΚΟΥΝΙΝ ΚΑΙ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ**

Μετάφραση
Γ.Γ. Γαλανόπουλος-Ανέστης

Εισαγωγή, επιμέλεια μετάφρασης
και σημειώσεις
Γιάννης Καρύτσας

Εκδόσεις **Άρδην**
Αριστοτέλους 14, 104 32 - ΑΘΗΝΑ
Τηλ: 2105238825
e-mail: ed_ardin@hotmail.com

Ηλεκτρονική Σελιδοποίηση
Εκδόσεις **Άρδην**

Εκτύπωση
ΗΛΙΟΥΤΥΠΟ Ο.Ε
Διονύσου 6, 104 42 - ΑΘΗΝΑ

Βιβλιοδεσία
Θ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ - Π. ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΣ
Ορφέως 200, 122 41 - ΑΙΓΑΛΕΩ

Δεύτερη Έκδοση: Απρίλιος 2003
ISBN: 960-7575-18-0

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ 2003

Αυτό που καθιστά ενδιαφέρον αυτό το κείμενο του Κλαρκ είναι το ότι με λίγες γραμμές καταφέρνει να αποδώσει περιεκτικά την ουσία της διαμάχης του Μαρξ με τον Μπακούνιν πάνω στα πεδία του οικονομικού ντετερμινισμού, του ρόλου του κράτους και της γραφειοκρατίας καθώς και της σχέσης των μέσων και των σκοπών του προτάγματος της κοινωνικής απελευθέρωσης. Γι' αυτό και προχωρήσαμε στην επανέκδοσή του, μια και η πρώτη έκδοση έχει εξαντληθεί εδώ και τρία χρόνια. Σε σχέση με την πρώτη έκδοση, έχουν γίνει κάποιες αλλαγές στη μετάφραση του 1994, με στόχο την καλύτερη απόδοση του νοήματος στην ελληνική γλώσσα. Επίσης, έχουν προστεθεί οι σημειώσεις κάτω από το κείμενο του Κλαρκ, που αναφέρονται κυρίως στην ελληνική έκδοση των έργων στα οποία παραπέμπει ο Κλαρκ.

Εκδόσεις Άρδην.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ 1994

Η διαμάχη του Μπακούνιν και του Μαρξ θα διατηρεί πάντοτε τη σημαντικότητά της, εφ' όσον για πρώτη φορά ασκήθηκε κριτική στα εξουσιαστικά στοιχεία της σκέψης του Μαρξ. Η κατάληξη της μαρξιστικής θεωρίας από όργανο απελευθέρωσης σε φοβερό όπλο της κομμουνιστικής γραφειοκρατίας επιβεβαίωσε την ορθότητα της μπακουνικής εμμονής στην καταδίκη του μαρξιστικού εξουσιασμού. Σήμερα, μία τέτοια καταδίκη υπερβαίνει το μαρξισμό και ισχύει για όλους τους εξουσιασμούς πασών των ιδεολογιών. Αν η ανθρωπότητα βάδιζε στα χνάρια αυτής της κριτικής του Μπακούνιν, αν δηλαδή καταδίκαζε τον εξουσιασμό, τόσο στο πολιτικό όσο και στο ευρύτερο επίπεδο της καθημερινής ζωής, θα είχαμε τουλάχιστον αποφύγει τα δύο αίσχη του αιώνα μας, το μαύρο και τον κόκκινο ολοκληρωτισμό, τη χιτλερική και τη σταλινική θηριωδία με τα εκατομμύρια θύματά τους. Όμως, ακόμα και σήμερα, και παρά τη θεωρητική καταδίκη του ολοκληρωτισμού και των εξουσιαστικών και κρατικιστικών πηγών του, η ανθρωπότητα συνεχίζει να πορεύεται στην ίδια εξουσιαστική τροχιά, αφήνοντας άθικτους τους πολυάριθμους και πολύπλο-

κους μηχανισμούς παραγωγής της εξουσιαστικής ιδεολογίας· συνεχίζει να βαδίζει αμέριμνα, ωσάν να έφταιγαν μόνο ο Στάλιν και ο Χίτλερ, ο Λένιν και ο Μουσσολίνι, ωσάν να μην υπήρχαν οι εμποτισμένες από τον Εξουσιασμό και τη Δύναμη κοινωνικές πραγματικότητες με τα αντίστοιχα ψυχικά περιεχόμενα των ανθρώπων.

Ο σύγχρονος άνθρωπος, εκτός από τον εγκλωβισμό του στον εξουσιασμό, κινείται εγκλωβισμένος και μέσα στον παραγωγισμό. Και αυτό συμβαίνει σε μία περίοδο κατά την οποία η λογική της ανάπτυξης έχει ξετυλίξει τον πλήρη παραλογισμό της: έχει καταστρέψει –ίσως ανεπανόρθωτα– το οικοσύστημα, έχει βρωμίσει τις θάλασσες, έχει μολύνει τον αέρα, έχει αφανίσει με τα ιδιωτικά αυτοκίνητα τις πόλεις ως δοχεία ζωής ελεύθερων προσωπικοτήτων. Η πραγματική εξέλιξη του καπιταλισμού, κατά τον 20^ο αιώνα, δεν έχει καμία σχέση με τις προσδοκίες του Μαρξ. Η μεγάλη πρόοδος και η τεράστια ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στο σύγχρονο καπιταλισμό όχι μόνο δεν έφεραν την ποθητή απελευθέρωση του ανθρώπου, αλλά διέδωσαν περισσότερο –και σταθερά διαδίδουν– τις θεμελιώδεις καπιταλιστικές σημασίες της ιδιοκτησίας, του έχουν, του συνεχούς πόθου για όλο και περισσότερα αντικείμενα, της ταχύτητας, της μισθωτής εργασίας ως αρετής και

του χρόνου ως χρήματος. Αυτή η ανάπτυξη δεν μπορεί να νοηθεί κατά τρόπο ουδέτερο και διαταξικό, όπως θα ήθελε η μαρξιστική θεώρηση και ο φιλελευθερισμός των αστών και των ιδεολόγων τους. Μία ουδέτερη εννόηση θα σήμαινε, και αυτό ισχύει για την περίπτωση των μαρξιστών και των φιλελεύθερων, υπόκρυψη αυτού του ιδιαίτερου και ριζικά διαφορετικού στοιχείου που εισάγεται για πρώτη φορά στη σύνολη κοινωνική πραγματικότητα από τη θέσμιση της καπιταλιστικής κοινωνίας. Και το στοιχείο αυτό δεν είναι άλλο από την ίδια την ανάπτυξη, τεθειμένη στο κέντρο της νοηματοδότησης του βίου των ανθρώπων. Η ανάπτυξη, η πρόοδος και ο παραγωγισμός δεν προσδιορίζουν ως κεντρικά στοιχεία κανένα κοινωνικό σύστημα που προηγήθηκε του καπιταλισμού. Είναι ακραιφνείς καπιταλιστικές σημασίες και γι' αυτό η άρνηση του καπιταλισμού δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς την άρνησή τους. Όταν λοιπόν οι προοδευτικοί μιλούν για μία "ανθρώπινη, δίκαιη, σοσιαλιστική ανάπτυξη", δεν κάνουν τίποτε άλλο από το να θέλουν έναν "καλό καπιταλισμό". Την οικονομική ανάπτυξη ή την αποδεχόμαστε ή την απορρίπτουμε, και στη δεύτερη περίπτωση προτάσσουμε τη θέσμιση ενός άλλου τύπου κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης.

Η αναρχική και η ευρύτερη αντιεξουσιαστική

κριτική στη μαρξιστική σύλληψη του ανθρώπου ως πρωταρχικά παραγωγικού όντος, ως homo oeconomicus, υπερβαίνει το μαρξιστικό πλαίσιο και ισχύει εν γένει για το σύγχρονο άνθρωπο που έχει υιοθετήσει αυτή την αναπτυξιακή ιδεολογία των αφεντικών. Μία ιδεολογία που αναδύεται από όλους τους εξουσιαστικούς θεσμούς, είτε πρόκειται για την οικογένεια, την εκκλησία και τους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς είτε πρόκειται για το σύγχρονο κράτος και τα σύγχρονα μέσα ενημέρωσης. Παρά τη φενάκη των πολλών, είναι σαφές ότι για τους καταπιεσμένους εκείνους που έχουν συνείδηση της καταπίεσής τους και για την επαναστατική θεωρία δεν μπορεί να τεθεί ποτέ ως αίτημα η ανάπτυξη, διότι τότε θα αφανιστεί, ρυττωμένο στη λήθη, το κοινωνικό ζήτημα, δηλαδή ο διαχωρισμός των ανθρώπων σε πλούσιους και φτωχούς, σε εξουσιαστές και εξουσιαζόμενους. Εξίσου σαφές επίσης είναι ότι για τους καπιταλιστές και τους τεχνοκράτες, για τους γραφειοκράτες και τους συνδικαλιστές η ανάπτυξη αποτελεί το παν, διότι μόνο έτσι παχαίνει το "πουγγί" τους. Το γεγονός ότι σήμερα οι εργαζόμενοι δεν αρνούνται, στη συντριπτική πλειοψηφία τους, ενεργητικά τη λογική της ανάπτυξης δεν αναιρεί την ορθότητα της αντιεξουσιαστικής κριτικής· αλλά δείχνει την πλήρη σχεδόν κυριαρχία του καπιταλι-

στικού φαντασιακού.

Ένα άλλο θέμα με το οποίο ασχολείται ο Κλαρκ είναι αυτό του επαναστατικού υποκειμένου. Το ζήτημα είναι για μας σήμερα λελυμένο. Ο ρόλος του επαναστατικού υποκειμένου δεν μπορεί να αποδοθεί αντικειμενικά σε καμία τάξη. Καμία τάξη δεν αποτελεί τον εντολοδόχο της ιστορίας. Η εργατική τάξη δεν έκανε το χατήρι του Μαρξ, που την προόριζε για νεκροθάφτη του καπιταλισμού. Η εργατική τάξη άλλοτε διψά για ισότητα και ελευθερία, και τότε δομεί τη συλλογική ύπαρξή της επαναστατικά, και άλλοτε για "μπάλα και για Μπερλουσκόνι", και τότε είναι συντηρητική. Το λούμπεν προλεταριάτο επίσης δεν άκουσε τον Μπακούνιν, ο οποίος διέβλεπε σ' αυτό μία επαναστατική δυνατότητα. Σήμερα μάλιστα, δεν παρουσιάζει καμία τάση αρνήσεως του καπιταλισμού.

Μετά "το θάνατο της εργατικής τάξης ως επαναστατικού υποκειμένου", προσπάθησαν να αναπληρώσουν τη θέση της με άλλα "επαναστατικά υποκείμενα", όπως τη νεολαία, τους φοιτητές, τις γυναίκες, κ.λ.π. Εις μάτην όμως, διότι οι φοιτητές ή οι γυναίκες άλλοτε λειτουργούν επαναστατικά, το Μάη του '68 φερ' ειπείν, και άλλοτε είναι βαθιά διαποτισμένοι από την καπιταλιστική ιδεολογία, όπως μπάσκει, μπάλα, πτυχίο, δουλίτσα, αυ-

τοκίνητο, κλ.π. οι πρώτοι, μόδα, Δυναστεία, κ.λ.π. οι δεύτερες. Το αυτό και η νεολαία· ενίοτε παρουσιάζει επαναστατικές τάσεις, όπως για παράδειγμα την περίοδο του Πολυτεχνείου και της Μεταπολίτευσης, και ενίοτε διοχετεύει την ενεργητικότητά της στα εθνικιστικά παραληρήματα των "Μακεδονομάχων". Είχαμε επισημάνει, μια και αναφερόμαστε στη νεολαία, πριν την όχι και τόσο απρόσμενη νίκη του Μπερλουσκόνι στις τελευταίες ιταλικές εκλογές, το ανάλογο φαινόμενο του Γάλλου Μπερνάρ Ταπί, του ποδοσφαιρο-λαϊκιστικού και "αυτοδημιούργητου" ήρωα, που αποτελεί ένα από τα κυρίαρχα πρότυπα της γαλλικής νεολαίας. (Στο άρθρο μας "Ο Φουκογιάμα και οι ιδεολογίες του τέλους", τεύχος 8^ο του περιοδικού *Ελευθεριακή Κίνηση*, Ιούνιος του 1992).

Συνεπώς, η επαναστατικότητα κάθε κυριαρχούμενου στρώματος του πληθυσμού δεν είναι εγγεγραμμένη στην ίδια τη λογική της ανάπτυξης του "πράγματος". Αντιθέτως, συγκροτείται μέσα από μία δημιουργική αυτοκινητικότητα και αυτοστοχαστικότητα, που πιστοποιούνται μόνο μέσα στην πραγματικότητα της καθημερινής ζωής.

Το ζήτημα, τώρα, της δημιουργίας μιας νέας τάξης καταπιεστών μέσα από την ίδια την επανάσταση αποτελεί πράγματι μία σημαντική προσφορά του Μπακούνιν σε όσους θέλουν να δημιουρ-

γήσουν μία δίκαιη κοινωνία χωρίς διακρίσεις. Η μαρξιστική θεώρηση, αντίθετα, αδυνατεί εκ φύσεως να αντιμετωπίσει ριζικά ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Και τούτο διότι, αντιμετωπίζοντάς το, θα αυτοδιασυρόταν, εφ' όσον αποτελεί άμεση σκόπευσή της η κατάκτηση της κρατικής εξουσίας.

Βέβαια, και αυτό το ζήτημα είναι για μας σήμερα, τόσα χρόνια μετά τη ρωσική επανάσταση, λελυμένο· και η λύση του συμφωνεί με την μακρινή "προφητεία". Η κατάληξη της ρωσικής επανάστασης μας δίδαξε ότι μία νέα κυρίαρχη τάξη είναι δυνατό να προβάλλει μέσα από τους ιδεολόγους της αταξικής κοινωνίας, ότι η ανελευθερία και ο ολοκληρωτισμός μπορούν να ξεπηδήσουν μέσα από τους ίδιους τους πρεσβευτές της ελευθερίας, ότι οι δικτάτορες του προλεταριάτου είναι δυνατό να αναδυθούν μέσα από τους κόλπους των προλεταρίων.

Η τροπή την οποία προσέλαβε τόσο η ρωσική επανάσταση όσο και το κίνημα των εργαζομένων στη Δύση (ενσωμάτωση στον καπιταλισμό), ενώ μπορεί να ερμηνευτεί ως ένα βαθμό βάσει των μακρινών απόψεων, δεν μπορεί επ' ουδενί να χωρέσει μέσα στα καλούπια του μαρξιστικού συστήματος. Είναι γεγονός, βέβαια, ότι κάποιος θα μπορούσε, χρησιμοποιώντας τα μαρξιστικά εργαλεία, να διαπιστώσει την εκμεταλλευ-

τική υφή του ρωσικού καθεστώτος. Ωθούμενος από τη σκέψη του Μαρξ, θα έπρεπε να στρέψει την προσοχή του σε αυτή καθεαυτήν την ουσία των σχέσεων παραγωγής, όπου ήταν οφθαλμοφανέστατη η διαίρεση μεταξύ ενός γραφειοκρατικού κοινωνικού στρώματος –συλλογικού σφετεριστή της υπεραξίας– και της τεράστιας μάζας των άμεσων παραγωγών –αποξενωμένων τόσο από το προϊόν όσο και από τη διαδικασία της παραγωγής. Δεν έγινε δυστυχώς κάτι τέτοιο, διότι άλλοι πρόσεχαν το συμφέρον τους, όπως τα ανώτερα και κατώτερα στελέχη των δυτικών κομμουνιστικών γραφειοκρατιών, και οι άλλοι ξέμαθαν να σκέπτονται, όπως το πλήθος των αριστερών, για τους οποίους "σκεπτόταν" η θρησκευτικοποιημένη οντότητα του κόμματος.

Μολονότι λοιπόν θα μπορούσε κάποιος με τη βοήθεια του μαρξισμού να δίδει τον εκμεταλλευτικό χαρακτήρα του ρωσικού καθεστώτος, δεν θα μπορούσε με τίποτε, μένοντας σταθερά προσηλωμένος σ' αυτή τη θεώρηση, να συλλάβει το συγκεκριμένο είναι του. Και αυτό διότι για τη μαρξιστική θεώρηση είναι προδιαγεγραμμένη η πορεία της ιστορίας: ο καπιταλισμός και η ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής θα αντικατασταθούν, με τη δύναμη σχεδόν φυσικού νόμου, από το σοσιαλισμό. Οι πιο προωθημένες μαρξιστι-

κές απόψεις κατόρθωσαν να φτάσουν μέχρι τον ορισμό του νέου ρωσικού καθεστώτος ως κρατικού καπιταλισμού, σύμφωνα με τις οποίες το κόμμα επωμίστηκε το καθήκον της ανάπτυξης, ελλείψει μιας ισχυρής αστικής τάξης (π.χ. Πάνεκουκ). Δηλαδή, θεώρησαν πάλι το κόμμα ως εκφραστή μιας αντικειμενικής ιστορικής τάσης και όχι ως δημιουργό μιας νέας κυρίαρχης τάξης και μιας κοινωνίας πρωτόγνωρης στην ιστορία της ανθρωπότητας. Κάτι τέτοιο έμελλε να γίνει από τον Κορνήλιο Καστοριάδη, που συνέλαβε, κατά τη γνώμη μας, τα βαθύτερα και ουσιώδη χαρακτηριστικά του ολοκληρωτικού γραφειοκρατικού καπιταλισμού.

Ίσως να αποτελεί περιττή επανάληψη η αναφορά του Κλαρκ στην μπακουνική θέση για την ασυμβατότητα της επαναστατικής στρατηγικής με την εκλογική πολιτική, διότι είναι γνωστό τοις πάσι ότι η άρνηση αυτής της πολιτικής αποτελεί το "Πάτερ ημών" της αναρχίας. Όμως, όχι μόνο δεν είναι περιττή, αλλά ο τρόπος με τον οποίον επισημαίνεται από τον Κλαρκ της προσδίδει σημαντική βαρύτητα.

Ο Κλαρκ αναλύει την μπακουνική άρνηση της εκλογικής πολιτικής εν σχέσει προς το συγκεκριμένο επίπεδο του κοινωνικού αγώνα. Αν το επαναστατικό κίνημα αποτελεί την πλειοψηφία, κάθε

σκέψη για συμμετοχή στις εκλογικές διαδικασίες κρίνεται θανατηφόρα, διότι "θα ενδυνάμωνε τη νομιμοποίηση" των υπαρχουσών μορφών κυριαρχίας, τη στιγμή μάλιστα που το πλειοψηφικό κίνημα μπορεί κάλλιστα να κινηθεί προς την αποκεντρωμένη, ομοσπονδιακή, συμμετοχική και ελευθεριακή θέσμιση της κοινωνίας. Αν το επαναστατικό κίνημα αποτελεί μειοψηφία, η υιοθέτηση της εκλογικής τακτικής κρίνεται εξίσου θανατηφόρα, διότι αφενός μεν εμποδίζει την ανάπτυξη αποτελεσματικότερων αμεσοδημοκρατικών αγώνων, αφετέρου δε οδηγεί, με μαθηματική ακρίβεια θα λέγαμε, "στη δημιουργία ενός νέου στρώματος ηγετών της τάξης των εργαζομένων". Βέβαια, η άρνηση της εκλογικής πολιτικής δεν έχει το χαρακτήρα της απάθειας και της αποχής που παρατηρείται στις μέρες μας ούτε το χαρακτήρα της "άρνησης για την άρνηση", αλλά απορρέει οργανικά από τη βαθειά πίστη των αναρχικών στην ικανότητα όλων των ανθρώπων για αυτοπροσδιορισμό και αυτοστοχασμό, εδράζεται δηλαδή στη θεμελιώδη αναρχική αρχή της Αυτοδιεύθυνσης.

Στη σημερινή πραγματικότητα, κατά τη γνώμη μας, δεν μπορεί να κριθεί η αντιεκλογική πολιτική των αναρχικών εν σχέσει προς την κατάσταση του επαναστατικού κινήματος. Δεν μπορεί να γίνει λόγος σήμερα για επαναστατικό κίνημα, είτε

πλειοψηφικό είτε μειοψηφικό. Και δεν μπορεί να γίνει λόγος, διότι απλούστατα δεν υπάρχει επαναστατικό κίνημα, ανεξάρτητα από την ύπαρξη κάποιων ομάδων και ατόμων, που προβαίνουν σε ορισμένες ενέργειες στο μέτρο των δυνατοτήτων τους. Μία τέτοια συγκυρία, όμως, δεν αίρει την αναρχική αντιεκλογική άποψη. Ο αναρχικός δεν μπορεί να εννοηθεί παρά μόνο ως ηθική οντότητα· και ηθική οντότητα σημαίνει λειτουργία στη βάση της λογικής των ποιότητων του καλού και του κακού, του δέοντος και του μη δέοντος. Ανεξάρτητα λοιπόν από την ύπαρξη ή την ανυπαρξία του ταξικού και του κοινωνικού αγώνα καθώς και ανεξάρτητα από το επίπεδό τους, ο αναρχικός και ο αναρχισμός δεν μπορούν ως εκ της φύσεώς τους να μετέχουν καθοιονδήποτε τρόπο στην ποσοτική λογική του "μικρότερου κακού", που χαρακτηρίζει καίρια την εκλογική διαδικασία.

Πέρα από αυτή την έξοχη ηθική διάσταση, η αναρχική αντιεκλογική πολιτική ενέχει και τη δική της φιλοσοφική διάσταση. Και εννοούμε τη θεμελιώσή της στον πλατωνικό "πρωταγόρειο μύθο" και στη γενικότερη αρχαιοελληνική πολιτική σκέψη. Η εκλογική διαδικασία αυτή καθευατήν ανάγει την πολιτική, δηλαδή την οργάνωση της κοινωνίας, σε τεχνική. Όπως υπάρχουν άνθρωποι που κατέχουν την ιατρική τέχνη, άλλοι τη δικηγο-

ρική, άλλοι την οικοδομική κ.ο.κ., υπάρχουν και κάποιοι που κατέχουν την πολιτική τεχνική, για την άσκηση της οποίας επιζητούν την ψήφο των άλλων. Εδώ ακριβώς βρίσκεται η ουσία του κοινοβουλευτισμού και της σύγχρονης κατεστημένης "πολιτικής", δεξιάς και αριστεράς. Στον αντίποδα αυτής της "πολιτικής των ειδικών", τοποθετείται η αναρχική φιλοσοφία, που συλλαμβάνει τη διεύθυνση των κοινών, δηλαδή την αυθεντική πολιτική, ως ανήκουσα στο σύνολο των ανθρώπων, σε ένα οργανωμένο σώμα ανθρώπων, που πολύ εύστοχα ονομάστηκε από τον Αισχύλο "πολισσούχος λεώς". Αλλά από την ίδια ακριβώς λογική εμφορείται και η αρχαιοελληνική πολιτική σκέψη. Όλοι να μετέχουν στην πολιτική, υποστηρίζει ο Πρωταγόρας στον ομώνυμο διάλογο του Πλάτωνα. Διότι δεν θα μπορούσαν να υπάρχουν πόλεις, αν μετείχαν μόνο λίγοι, όπως γίνεται στις άλλες τέχνες – "... πάντες μετεχόντων· ου γαρ αν γένοιτο πόλεις, ει ολίγοι αυτών μετέχοιεν ώπερ των άλλων τεχνών". (Μία ανάλυση αυτής της αναρχικής φιλοσοφίας της αυτοδιεύθυνσης και της θεμελιώσής της στην αρχαιοελληνική πολιτική σκέψη υπάρχει στο άρθρο μας "Λόγος και Πράξη της Αυτοδιεύθυνσης", τεύχος 6^ο του περιοδικού *Ελευθεριακή Κίνηση*, 1989).

Ένα άλλο ζήτημα, που κατατάσσεται όμως

στα αρνητικά της μπακουνικής συνεισφοράς στο επαναστατικό κίνημα, αποτελεί η υπογράμμιση από τον Κλαρκ (στην 18^η σημείωση) του γεγονότος ότι στη σκέψη του Μπακούνιν υπάρχει μία ελιτίστικη τάση (αόρατοι καπετάνιοι, κ.λ.π.). Ορθώς ο Κλαρκ επισημαίνει την αντιφατικότητα αυτής της τάσης των "μυστικών επαναστατικών εταιρειών" με τη γενική μπακουνική, και τυπικά αναρχική, θέση της ελευθερίας και του αυτοπροσδιορισμού των ομάδων και των επαναστατικών οργανώσεων. Επίσης, ορθότατα ο Κλαρκ εναντιώνεται σ' αυτόν τον "αναρχικό γιακωβινισμό". Εξαρχής, εξάλλου, δηλώσαμε ότι ο εξουσιασμός μπορεί να αναδυθεί πανταχόθεν· άρα και από το χώρο των ριζικών, κατ' όνομα τουλάχιστον, αρνητών του, δηλαδή από τους αναρχικούς και τους αντιεξουσιαστές. Γι' αυτό πρέπει να καταδικάζεται εν τη γενέσει του, έστω και αν είναι ενδεδυμένος "επαναστατικά και αναρχικά".

Τέλος, αξίζει να τονίσουμε την αναφορά του Κλαρκ στη σύγχρονη αντικειμενολατρεία, το μαζικό καταναλωτισμό και τις ολέθριες συνέπειες που επιφέρουν στους ανθρώπους και στην πράξη της κοινωνικής απελευθέρωσης. Μία "πλούσια ατομικότητα", δηλαδή ένα άτομο που κατέχει πολλά αντικείμενα, μπορεί να είναι συγχρόνως και ολικά πτωχή από κοινωνικής απόψεως, υποστηρί-

ζει ο Κλαρκ. Και δεν μπορούσε να είναι διαφορετικά, διότι η αυθεντικότητα του είναι δεν είναι δυνατό να αξιολογηθεί πάνω στη γράμμη του έχειν. Τουναντίον, το έχειν, το κατέχειν, το ιδιωτεύειν, εγκεκλειμένα στη διαχωρισμένη και διαχωριστική ποσοτική λογική τους, φράσσουν την κοινωνική και πολιτική διανοικτικότητα του ανθρώπου μέσα στην κοινωνία και στον κόσμο, του μες-στον-κόσμον-είναι, σύμφωνα με τη φιλοσοφική διατύπωση του Χάιντεγκερ. Βεβαιώς, όχι μόνο το έχειν ως κατάσταση, αλλά και το έχειν ως λογική, έστω και ως πόθος απραγματοποίητος, εγκλείουν τους ανθρώπους στην ιδιώτευση και δεν τους αφήνουν να ανοιχτούν στη σκέψη του κοινού, στη σκέψη όλων εκείνων που ενώνουν το ανθρώπινο γένος. Και εδώ βρίσκεται το πρόβλημα των καιρών μας με τους εργαζομένους, τους ανέργους, τους φτωχούς και γενικότερα τους ταπεινωμένους από την κοινωνική οργάνωση: εγκλωβίζονται, στη συντριπτική πελιοψηφία τους, σε ατομικές λύσεις. ("Εγώ να βρω δουλειά", "αφού βρω δουλειά, εγώ να παίρνω περισσότερα", "εγώ πρέπει να έχω περισσότερα από το διπλανό μου", κ.λ.π.).

Όμως, η εναντίωσή μας στον καταναλωτισμό δεν έχει τίποτε το κοινό με την "αντικαναλωτική φασαρία" των βολεμένων ποιητάδων, λογοτεχνών, παπάδων, κοινωνιολόγων, ψυχολόγων, δη-

μοσιογράφων, κ.λ.π. Ένας τέτοιος "αντικαταναλωτισμός" του τύπου "αχ, τι κακοί που είναι οι άνθρωποι!" αφήνει άθικτες τις συγκεκριμένες κοινωνικές δομές και τα κατεστημένα συμφέροντα. Η δική μας αντίταξη στον καταναλωτισμό πηγαίνει μαζί –ποτέ ξέχωρα– με το σχέδιο επανοικειοποίησης από την ίδια την κοινωνία του κλεμμένου από τα αφεντικά κοινωνικού πλούτου ("Η ιδιοκτησία είναι κλοπή" –Πιέρ Ζοζέφ Προυβτόν).

Αυτή, λοιπόν, η "συλλογική απαλλοτρίωση των απαλλοτριωτών" αποτελεί και το μόνο δρόμο που μπορεί να οδηγήσει τους καταπιεσμένους και τους ταπεινωμένους στην επανεξέλιξη της ανθρωπιάς τους, υπερβαίνοντας τις διαχωριστικές ατομικές λύσεις και ζώντας εν ισότητα με τους άλλους. Μία τέτοια πορεία προϋποθέτει, όμως, κάποια μετατόπιση του βλέμματος από τα αντικείμενα προς την ελευθερία, κάποια μεταστροφή της ανθρωπότητας προς αυτή καθεαυτήν την ηθικότητα της ελευθερίας, της ισότητας και της ενότητας του ανθρώπινου γένους.

Γιάννης Καρύτσας

ΜΑΡΞ, ΜΠΑΚΟΥΝΙΝ

ΚΑΙ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ

Στη διεξαχθείσα ανάμεσα στο 1860 και το 1870 συζήτηση μεταξύ του Μαρξ και του Μπακούνιν εμφανίστηκαν δύο διαφορετικές ερμηνείες της κοινωνικής αλλαγής, της φύσης της κυριαρχίας και των συνθηκών για την απελευθέρωση του ανθρώπου. Μολονότι η διαφωνία είχε τις βάσεις της σε θεμελιώδεις θεωρητικές διαφορές, που είναι ακόμα και σήμερα σημαντικές, η διαμάχη απασχόλησε, για πολύ καιρό, μόνο τους ιστορικούς, οι οποίοι είχαν καταλάβει τη σπουδαία σημασία της. Αυτή η διαμάχη υπήρξε στην πραγματικότητα και η κύρια αιτία της διάλυσης της Πρώτης Διεθνούς και αργότερα καθόρισε τα δύο αντιτιθέμενα τμήματα του διεθνούς κινήματος των εργαζομένων.

Και ενώ τόσο ο κοινοβουλευτικός σοσιαλισμός όσο και ο επαναστατικός κομμουνισμός επαναδιαμορφώθηκαν βάσει των ιδεών του Μαρξ, το αναρχοσυνδικαλιστικό κίνημα, σπουδαιότερο στη Νότια Ευρώπη και εν μέρει στις χώρες της

Λατινικής Αμερικής, είχε ως κέντρο αναφοράς του την παράδοση του Μπακούνιν. Όμως, από το τέλος της δεκαετίας του 1930, ο αναρχοσυνδικαλισμός εισήλθε σε μία περίοδο αγωνίας: οι αναρχοσυνδικαλιστικές οργανώσεις έχασαν τη μαζικότητά τους, εξαιτίας ή της λιποταξίας προς τον κομμουνισμό ή της καταπίεσης από αυταρχικά καθεστώτα. Εάν η αποτελεσματικότητα αποτελεί το κριτήριο για να διαγνώσουμε την αξία μιας θεωρίας, τότε η ιστορία αποφάσισε υπέρ του Μαρξ και εναντίον του Μπακούνιν. Έτσι, η συζήτησή τους θα μπορούσε να καταχωριστεί ως ένα μικρό κεφάλαιο στην ιστορία του θριάμβου του μαρξισμού επί όλων των άλλων κινημάτων που έχουν προβάλει εναλλακτικά οράματα επαναστατικών θεωριών και πρακτικών. Το περιεχόμενο της συζήτησης θα μπορούσε να αγνοείται, παρά το ότι η διαμάχη είναι ακόμα μεγάλης σπουδαιότητας και παρά το ότι ο Μπακούνιν είναι στην πραγματικότητα, εν αντιθέσει προς τις επικρατούσες απόψεις, ένας σοβαρός πολιτικός στοχαστής, του οποίου τα έργα αξίζουν μία προσεκτική εξέταση. Αλλά, εκείνες οι πρώτες συζητήσεις προσλαμβάνουν τη σωστή αξία τους στη σημερινή κυρίως συγκυρία,⁽¹⁾ στην οποία προβλήματα όπως αυτά

(1). Ο Κλαρκ αναφέρεται στο τέλος της δεκαετίας του 1970. Το συγκεκριμένο κείμενό του για τις διαφορές του

της αυτοδιαχείρισης και της ατομικής ελευθερίας δημιουργούν ζυμώσεις στα επίσημα μαρξιστικά κόμματα, όπου η απογοήτευση από την εξέλιξη του κρατικού σοσιαλισμού όλο και αυξάνεται και όπου επανεμφανίζονται τα ίδια επιχειρήματα που είχαν παλαιότερα τεθεί από τον Μπακούνιν.¹

Το όραμα του Μπακούνιν για την πραγματικότητα, που αναπτύχθηκε εν μέρει μέσω της επιρροής του Μαρξ, είναι εντελώς ματεριαλιστικό, και μολονότι κατηγορήθηκε πολλακίς ότι συναινούσε προς έναν κάποιον τύπο "βολονταρισμού", στην πραγματικότητα δεν προσδίδει καμία απολύτως σημασία στην "ελεύθερη βούληση", την οποία θεωρεί μία μεταφυσική και θρησκευτική πλάνη. Και οι δύο θεωρητικοί αποδέχονται το φυσικό και υλικό κόσμο ως επαρκή βάση για να κατανοήσει κανείς την πραγματικότητα και δεν υποστηρίζουν κανένα μεταφυσικό βασίλειο. Στο κείμενό του *Η Διεθνής και ο Καρλ Μαρξ*,⁽²⁾ ο Μπακούνιν λαμβά-

Μαρξ και του Μπακούνιν πρωτοδημοσιεύτηκε στο αμερικάνικο περιοδικό "Telos" το 1979.

(2). Το κείμενο του Μπακούνιν "Η Διεθνής και ο Καρλ Μαρξ" περιλαμβάνεται μαζί με άλλα κείμενά του στην ελληνική έκδοση υπό τον τίτλο "Η Παρισινή Κομμούνια και η Ιδέα του Κράτους", μετάφραση Jack Louimala, εκδόσεις Ελεύθερος Τύπος.

νει, όπως και ο Μαρξ, μία κριτική θέση απέναντι στην ιστορική εξέλιξη, η οποία θα έπρεπε να ερμηνευτεί ως θέση που στοχεύει να τονίσει ότι οι ιστορικοί αγώνες της ανθρωπότητας τείνουν σταθερά προς τη δημιουργία μιας ελεύθερης από την κυριαρχία ανθρώπινης κοινότητας ή –όπως ακριβώς υποστηρίζει στο συγκεκριμένο κείμενο– προς "την πληρέστερη κατάκτηση και θεμελίωση της προσωπικής ελευθερίας και εξέλιξης –υλικής, πνευματικής και ηθικής– του κάθε ατόμου διαμέσου της εντελώς αυθόρμητης και ελεύθερης οργάνωσης της οικονομικής και κοινωνικής αλληλεγγύης".² Αυτή η θέση ωθεί τον Μπακούνιν στο να κατακρίνει πολλές όψεις της ανάλυσης του Μαρξ, συμπεριλαμβανομένων και των διαδοχικών εκτιμήσεών του πάνω στην εγγενή αναπτυξιακή δυνατότητα της καπιταλιστικής παραγωγής. Από αυτή την κριτική θέση αναδύεται, κατά κάποιο τρόπο, μία ευρύτερη αντίληψη για τον ιστορικό ματεριαλισμό, πιο ανοικτή στην κουλτούρα και στην υποκειμενικότητα.

Ο Μπακούνιν επικεντρώνει την κριτική του πάνω στην άποψη του Μαρξ ότι η οικονομία αποτελεί τη βάση όλης της ιστορικής εξέλιξης.³ Σύμφωνα με τον Μπακούνιν, αν η ανθρωπότητα αγωνίζεται να πραγματώσει την απελευθέρωσή της, δεν είναι οι οικονομικές συνθήκες της εκμετάλ-

λευσης και της αθλιότητας που μπορούν να την καθορίσουν, αλλά μάλλον μία δραστήρια αγωνιστική διαδικασία καθώς και οι γνώσεις που αποκτά σ' αυτόν τον αγώνα. "Πώς μπορούν οι εργαζόμενες μάζες να αποκτήσουν συνείδηση των δικαιωμάτων τους; Μόνο διαμέσου της μεγάλης ιστορικής πείρας τους, διαμέσου αυτής της μεγάλης παράδοσης που την αποκτούν στη διάρκεια αιώνων διά της μεταβιβάσεως από γενιά σε γενιά, και η οποία πείρα αυξάνεται συνεχώς και εμπλουτίζεται με νέους πόνους και νέες αδικίες και που επιτυγχάνει, εν τέλει, να διαποτίσει και να διαφωτίσει τις μεγάλες προλεταριακές μάζες".⁴ Αυτή η ιστορική γνώση θα έπρεπε, επίσης, να ευνοεί την ανάπτυξη οργανωτικών μορφών και διαπροσωπικών σχέσεων συνειδητά ελευθεριακών· χωρίς μία τέτοια συνείδηση και χωρίς την ελευθεριακή κουλτούρα εντός της οποίας θα είναι βυθισμένη, οι μάζες δεν μπορούν να καταστούν δημιουργικά δραστήριες μέσα στην ιστορία και καθίστανται θύματα μιας νέας κυριαρχίας.

* * * *

Ο οικονομικός ντετερμινισμός του Μαρξ.

Αλλά υπάρχει, πράγματι, στο Μαρξ ο οικονομικός ντετερμινισμός που του καταμαρτυρά ο Μπακούνιν; Πράγματι υπάρχει, ειδικά εάν αναφερθούμε στον κλασσικό τόπο για τον προσδιορισμό της φύσης του οικονομικού ματεριαλισμού του Μαρξ, δηλαδή στον Πρόλογο στη *Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*. Στα τελευταία έργα του Μαρξ, όπως τα *Grundrisse*⁽³⁾ και το Κεφάλαιο, η παλαιά άποψη συνεχίζει να κατέχει μία κεντρική θέση στη σκέψη του και τα σχόλιά του στη *Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* δεν αποτελούν μία απομονωμένη απόκλιση. Αν και στα *Grundrisse* συναντάται μία θαυμάσια ανάλυση των συνδέσεων μεταξύ της προκαπιταλιστικής ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, της δημιουργίας του νομισματικού πλούτου και της διαθεσιμότητας της εργατικής δύναμης ως εμπορεύματος, οι παραγωγικές δυνάμεις θεωρούνται ακόμα το καθοριστικό αίτιο για

(3). Πρόκειται για το έργο του Μαρξ "Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας", μετάφραση Διονύσης Διβάρης, τόμοι 1ος και 2ος, εκδόσεις Στοχαστής.

τη δημιουργία του νέου τρόπου παραγωγής. Το ίδιο ισχύει και για το *Κεφάλαιο*.

Αλλά, ως επανέλθουμε στα *Grundrisse*, για να αντλήσουμε τα σημαντικότερα παραδείγματα του παραγωγιστικού οράματος του Μαρξ για την κοινωνία. Αυτά συναντώνται όχι μόνο στη συζήτηση για την ανθρωπότητα εντός των πλαισίων του καπιταλιστικού καθεστώτος, αλλά ακόμα και στον τρόπο με τον οποίον αναλύονται οι προκαπιταλιστικές και οι μετακαπιταλιστικές κοινωνίες. Στη συζήτηση για τις πρωτόγονες κοινωνίες, ο Μαρξ ασχολείται με το μύθο, μία από τις πιο πολύπλοκες και τις πιο πλούσιες αναπτυγμένες συμβολικές μορφές, που αυτός, όμως, τον θεωρεί ως μία πρωτόγονη απόπειρα να κυριαρχηθεί η φύση, μία φανταστική κυριαρχία, εκπηγάζουσα από την πρόσκαιρη ανικανότητα της ανθρωπότητας να επιτύχει μία πραγματική κυριαρχία διαμέσου της παραγωγής. "Κάθε μυθολογία ξεπερνά και κυριαρχεί και διαμορφώνει τις φυσικές δυνάμεις στη φαντασία και με τη φαντασία· εξαφανίζεται λοιπόν με την πραγματική κυριαρχία πάνω σ' αυτές".⁽⁴⁾ Έτσι, ο μύθος απορροφάται στη σφαίρα της χρή-

(4). Το απόσπασμα είναι από την *Εισαγωγή του Μαρξ στις "Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας"*, σελίδες 73 και 74 της ελληνικής έκδοσης.

σιμης δραστηριότητας και ενώνεται με την ιδέα της χρησιμοποίησης της φύσης ως καθαρού μέσου. Ως εκ τούτου, η μυθολογική συνείδηση εκπίπτει σε μία ιδεαλιστική και αναποτελεσματική τεχνική, προορισμένη να υπερβαθεί από την αποτελεσματικότερη –και ως εκ τούτου υπέρτερη– τεχνική του υλικού μετασχηματισμού.

Ίσως, η δριμύτερη κριτική στο Μαρξ, πάνω σε αυτό το ζήτημα, ασκήθηκε πρόσφατα από τον Σαλίν, ο οποίος θέτει αντιμέτωπη τη μαρξιστική θεωρία με την κεντρικότητα στην ανθρώπινη ύπαρξη μιας πολιτισμικής λογικής, η οποία δεν μπορεί να απορροφηθεί μέσα σε μία πραγματιστική ή εργαλειώδη ορθολογικότητα που δεν νοιάζεται καθόλου για το πόσο βαθιά μπορεί να θεμελιώνεται πάνω σε μία κοινωνική αντίληψη της ανθρώπινης εξέλιξης. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, "το είδος στο οποίο ανήκουν τα ανθρώπινα όντα του Μαρξ είναι αυτό του *homo economicus*" και το πρόγραμμα του Μαρξ για την απελευθέρωση του ανθρώπου είναι "μία εξιδανικευμένη νοοτροπία αγοράς, η οποία συνδυάζει τις ανθρώπινες ανάγκες (της αυτοπραγμάτωσης), την ένδεια των φυσικών πηγών (των αντικειμενικών οικονομικών μέσων) και μία προοδευτική απελευθέρωση του ανθρώπου από αυτές τις σκοτεινές συνθήκες με μία αυτοκαθοριζόμενη πράξη". Αυτό το όραμα του προ-

τάγματος της χειραφέτησης διαμέσου της παραγωγής συναντάται σε μεγάλο μέρος της μαρξιστικής επιστημολογίας, για την οποία η σημασία εκπίπτει σε μία καθαρή ταξινόμηση και η πολιτισμική δημιουργία σε αντανάκλαση των υλικών όρων· αυτή η έκπτωση, όμως, αγνοεί την κεντρικότητα της συμβολικής διαδικασίας. Η μαρξιστική θέση δεν αποδέχεται ότι όλες οι αξίες, συμπεριλαμβανομένων και των αξιών χρήσεως, μπορεί να καθορίζονται μόνο (και στην πραγματικότητα, σε μεγάλο βαθμό, συγκροτούνται) από ένα σύστημα σημασιών, το οποίο δεν μπορεί να περιορίζεται σε μία εξιδανικευμένη έκφραση των βιολογικών αναγκών ή και των ευρύτερων αναγκών που δημιουργούνται από την εξέλιξη της διαδικασίας του υλικού μετασχηματισμού. Το μαρξιστικό παραγωγιστικό όραμα της ανθρώπινης δραστηριότητας αγνοεί ότι ο πολιτισμικός λόγος δεν υποτάσσεται στην πρακτική λογική, με αποτέλεσμα ο Μαρξ να καθίσταται ανίκανος να συλλάβει, εν όλω, τη σχετικότητα των θεσμίσεων της αστικής κοινωνίας, του ίδιου του πολιτισμού σε σχέση με την πράξη, την εργαλειακή δράση και την τεχνική. Εξάλλου, αυτό το παραγωγιστικό όραμα, για να περιοριστούμε στην κριτική του Μαρξ, περιορίζει ακόμα και το δικό του όραμα των παραμέτρων υπό τις οποίες δημιουργείται το πρόταγμα

της ανθρώπινης χειραφέτησης.

Όλη αυτή η πλευρά της σκέψης του Μαρξ, η τάση του προς έναν οικονομικό ντετερμινισμό και προς ένα παραγωγιστικό όραμα της ανθρώπινης φύσης, αποτελεί τον πυρήνα της διαφωνίας μεταξύ του Μπακούνιν και του Μαρξ πάνω στο ζήτημα της ιστορικής σημασίας της καπιταλιστικής παραγωγής. Σύμφωνα με τον Μπακούνιν, ο Μαρξ, άκριτα, θεωρεί αναγκαία για την απελευθέρωση της ανθρωπότητας πολλά στοιχεία της αστικής κοινωνίας και της καπιταλιστικής παραγωγής. Επομένως, ο Μαρξ και ένα μεγάλο μέρος του κινήματος των εργαζομένων ήταν ακόμα ανίκανοι να προσεγγίσουν κριτικά πολλά θεμελιώδη χαρακτηριστικά της εποχής τους και γι' αυτό ήταν αναγκαία μία πληρέστερη ανάλυση πάνω στο ζήτημα της υπεροχής των κατηγοριών της αστικής ιδεολογίας στο πεδίο του πολιτικού διαλόγου καθώς και μία ριζικότερη ρήξη με την ίδια την αστική δεολογία.

Όπως εξηγεί ο Μπακούνιν: "... Εμείς στην πραγματικότητα αναγνωρίζουμε το χαρακτήρα της αναγκαιότητας και του αναπόφευκτου όλων των ιστορικών φαινομένων, αλλά δεν μένουμε αδιάφοροι απέναντι σ' αυτά και, προ πάντων, προφυλασσόμαστε πολύ από το να τα εξαίρουμε, όταν από τη φύση τους αποκαλύπτονται εντελώς α-

ντιφατικά απέναντι στον υπέρτατο στόχο της ιστορίας"⁵, που για τον Μπακούνιν είναι η πραγματοποίηση μιας κοινωνίας χωρίς κυριαρχία. Το ειδικό αντικείμενο της διαφωνίας είναι η ιστορική σημασία της αστικής κοινωνίας. Σύμφωνα με τον Μπακούνιν, ο Μαρξ βλέπει την εξέλιξη του καπιταλισμού ως ένα βήμα μπροστά προς την κοινωνική επανάσταση και προς τη δημιουργία μιας ελεύθερης κοινωνίας. Ο Μαρξ υποστηρίζει (όπως έχει γράψει ο Μπακούνιν) ότι, αν "οι χώρες είναι πιο καθυστερημένες από την άποψη της καπιταλιστικής παραγωγής, τοποθετούνται αναγκαστικά στο ίδιο επίπεδο και από την άποψη της κοινωνικής επανάστασης".

* * * *

Η ηλιθιότητα της αγροτικής ζωής;

Αυτή η ερμηνεία της ιστορικής προόδου συγκροτεί ένα σημαντικό ρεύμα στη μαρξιστική σκέψη και εκπηγάζει από την τάση να σκεπτόμαστε την εξέλιξη της ανθρώπινης κοινωνίας μέσω διαδοχικών σταδίων, αντίστοιχων με εκείνα του ατόμου. Οι αρχαίες και όλες οι πρωτόγονες κοινωνίες αντιπροσωπεύουν την παιδική ηλικία του ανθρώπινου γένους. Ο Μαρξ, όπως οι περισσότεροι αστοί του 19^{ου} αιώνα, είχε μία συγκαταβατική και πατερναλιστική αντίληψη για τα παιδιά (για να μη μιλήσουμε για τις γυναίκες). Ο μύθος, όπως ήδη έχουμε σημειώσει, θεωρούνταν ως μία πρωτόγονη απόπειρα να κυριαρχηθεί η φύση, μία παιδική φαντασία των λαών, που εξαφανίζεται, όταν επεμβαίνει μία "συγκεκριμένη γνώση": η αρχή της πραγματικότητας. Έτσι, για το Μαρξ, η κλασική τέχνη είναι ένα προϊόν της παιδικής ηλικίας της ανθρωπότητας και είναι "γοητευτική", όπως όλα τα απλοϊκά προϊόντα της παιδικής ηλικίας. Όταν ο Μαρξ ασχολείται με τις μη δυτικές κοινωνίες, τις θεωρεί επίσης παιδικές, αλλά υπό κάποια έννοια λιγότερο γοητευτικές. Η αστική τάξη, καθιστώντας, όπως γράφει ο Μαρξ, "την ύπαιθρο εξαρτημένη από την πόλη,... τους βάρβαρους και

ημιβάρβαρους λαούς εξαρτημένους από τους πολιτισμένους, τα αγροτικά έθνη από τα αστικά, την Ανατολή από τη Δύση", αναπτύσσει το λειτουργήμα της σωτηρίας ενός πάντοτε μεγαλύτερου αριθμού προσώπων "από την ηλιθιότητα της αγροτικής ζωής".⁽⁵⁾

Κατά την άποψη του Μπακούνιν, αντιθέτως, εάν θέλουμε να εκτιμήσουμε σωστά την απελευ-

(5). Πρόκειται για τον ύμνο του Μαρξ στην αστική τάξη, η οποία αντικειμενικά, σύμφωνα με την άποψή του, προετοιμάζει το δρόμο για τον κομμουνισμό, διαδραματίζοντας "μέσα στην ιστορία έναν εξόχως επαναστατικό ρόλο", που αναλύεται από το Μαρξ στο "Κομμουνιστικό Μανιφέστο". Ολόκληρο το απόσπασμα που αναφέρεται στην "ηλιθιότητα της αγροτικής ζωής" έχει ως εξής: "Η αστική τάξη έχει υποτάξει την ύπαιθρο στην πόλη. Έχει δημιουργήσει τεράστιες πόλεις, έχει αυξήσει σημαντικά τον αστακό πληθυσμό σε σύγκριση με τον πληθυσμό της υπαίθρου, και έτσι έχει διασώσει ένα μεγάλο μέρος συνόλου του πληθυσμού από την ιδιωτεία της αγροτικής ζωής. Όπως ακριβώς έκανε την ύπαιθρο να είναι εξαρτημένη από την πόλη, έτσι έκανε τα βαρβαρικά και ημιβαρβαρικά έθνη να είναι εξαρτημένα από τα πολιτισμένα, τα έθνη των γεωργών από τα έθνη των αστών, την Ανατολή από τη Δύση". ("Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος", μετάφραση Γιώργος-Ικάρος Μπαμπασάσης, εκδόσεις Ερατώ).

θερωτική δυναμικότητα οποιασδήποτε κοινωνίας, πρέπει να δώσουμε περισσότερη σπουδαιότητα –από όση δίνει ο Μαρξ– στις ποικίλες διαστάσεις της και όχι μόνο στην τεχνική και στην οικονομική εξέλιξη. Έτσι, ο Μπακούνιν υπογραμμίζει τη σημασία του πολιτισμού, που ποτέ δεν κατάφεραν να τον υποβιβάσουν, κατά τρόπο πειστικό, σε καθαρή μεσολάβηση μεταξύ των πρωταρχικών οικονομικών αιτιών και των άλλων κοινωνικών πραγματικοτήτων· υποστηρίζει τη σημαντικότητα μιας αίσθησης της συλλογικότητας και της ύπαρξης αυτού που ονομάζει "ένστικτο της εξέγερσης".⁴ Αποκαλύπτει σε πολλές καθυστερημένες κοινωνίες μία ικανότητα κοινωνικής επανάστασης, μεγαλύτερη εν συγκρίσει με εκείνες τις "προχωρημένες" ή "πολιτισμένες" κοινωνίες, τις οποίες ο Μαρξ θεωρεί ως περισσότερο εξελιγμένες. Για τον Μπακούνιν, επί παραδείγματι, μερικά ελευθεριακά και κοινοτικά αισθήματα των λατινικών πολιτισμών αποτελούσαν ένα πλεονέκτημα απέναντι στην αυταρχική και ιεραρχική νοοτροπία των Γερμανών, τους οποίους ο Μαρξ θεωρούσε συχνά ως τους προδρόμους της μελλοντικής επανάστασης. Ο Μπακούνιν δυσπιστεί απέναντι σε εκείνους που θέλουν να "εκπολιτίσουν" κοινωνίες ή κοινωνικές ομάδες λιγότερο αναπτυγμένες οικονομικά.⁷ φρονεί ότι αυτή η επιθυμία είναι α-

ντιδραστική για δύο λόγους: διότι απαιτεί καταπιεστικά μέσα για την επίτευξη του σκοπού και, προ πάντων, διότι οδηγεί στην καταστροφή πολιτισμικών συνθηκών που χαρακτηρίζονται από μία ελευθεριακή δυναμική, και γι' αυτό θα μπορούσαν να αντικαταστήσουν συνθήκες που ευνοούν καίρια την κυριαρχία.⁹

Αλλά ποιά είναι, ακριβέστερα, η αντίληψη του Μαρξ για τον "εκπολιτιστικό" χαρακτήρα της αστικής παραγωγής; Δεν είναι δύσκολο να διαπιστώσουμε στα έργα του μία μεγάλη εμπιστοσύνη στην επαναστατική επιτυχία του καπιταλισμού· τα σχόλιά του για τον ιμπεριαλισμό στην Ινδία είναι ενδεικτικά: η προοδευτική λειτουργία του κεφαλαίου έγκειται, προ πάντων, στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και στη δημιουργία των αναγκαίων συνθηκών για να προπαρασκευαστεί ο δρόμος προς την κοινωνική επανάσταση, η οποία θα καταστεί εν τέλει δυνατή με μία περαιτέρω ανάπτυξη.

Η αναρχική κοινωνική θεωρία έχει πάντοτε αμφισβητήσει την εγκυρότητα της ιδέας ότι μία βιομηχανία σε μεγάλη κλίμακα, συγκεντρωτική και υπερμηχανοποιημένη, μπορεί να αποτελεί το όχημα προς μία ανθρώπινη κοινωνία. Ο κλασικός αναρχισμός, από τον Προυντόν έως τον Κροπότκιν, έχει πάντοτε προτείνει μία παραγωγή προ-

σαρμοσμένη στα ανθρώπινα μέτρα από την άποψη της έντασης και αποκεντρωμένη, η οποία να είναι σύμφωνη με κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς βασισμένους στην ατομική ελευθερία, στη δημοκρατία και στην αυτοδιαχείριση.' Ένα από τα ισχυρότερα επιχειρήματα για την υποστήριξη αυτής της τεχνολογίας αποτελεί το ότι καθιστά δυνατή τη σύνθεση χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας, η οποία βοηθά στο να προλαμβάνουμε την ανάπτυξη των τεχνο-γραφειοκρατικών ελίτ που ιδιοποιούνται τις ευθύνες των αποφάσεων και της διεύθυνσης της κοινωνίας. Μολονότι αυτές οι θεμελιώδεις αναρχικές θέσεις εκφράστηκαν συστηματικά μόνο στα έργα του Κροπότκιν,¹⁰ ο Μπακούνιν είχε, προηγουμένως, υπογραμμίσει τη σημασία που έχουν η παραγωγή σε μικρή κλίμακα, οι κοινοτικές ομάδες, η απέχθεια για τα κεντρικά σχέδια και για τις ελίτ που τα διαχειρίζονται, η υποστήριξη μιας "ολοκληρωμένης εκπαίδευσης", η οποία σκοπεύει να αναπτύξει σε κάθε άτομο τη δυνατότητα να κατανοεί τις κοινωνικές διαδικασίες και να συμμετέχει, γνωρίζοντας την κάθε υπόθεση, στη διαδικασία λήψεως των αποφάσεων.

Στο πλαίσιο αυτών των αρχών, η καπιταλιστική παραγωγή θεωρείται από τον Μπακούνιν ως μία δύναμη, η οποία, αντί να δημιουργεί τις συν-

θήκες για μία ελεύθερη κοινωνία, παράγει ένα τέτοιο βαθμό εξουσίας και μία τέτοια αδυναμία κατανόησης της ίδιας της κοινωνίας, ώστε να θέτει φραγμούς, όλο και μεγαλύτερους, στην κοινωνική χειραφέτηση. Είναι αλήθεια, όπως υπογραμμίζει ο Μαρξ, ότι οι ανθρώπινες ανάγκες αναπτύσσονται και καθίστανται πάντα όλο και πιο εκλεπτυσμένες και εξευγενισμένες με την ανάπτυξη της παραγωγής: η ίδια η παραγωγή δημιουργεί ανάγκες γι' αυτό που παράγεται (δηλαδή για την κατανάλωση, για τα υλικά της παραγωγής, για τη διανομή, κ.λ.π.), έτσι ώστε ανάπτυξη της παραγωγής να σημαίνει, για το Μαρξ, ανάπτυξη (υπό την έννοια του εμπλουτισμού) των αναγκών. Όμως, από αυτή την αντίληψη προκύπτουν αρκετά προβλήματα. Ένα από αυτά έγκειται στη δυνατότητα η επέκταση του συστήματος της παραγωγής να δημιουργεί πάντοτε μεγαλύτερες ανάγκες για τα αντικείμενα (είτε αυτά είναι καπιταλιστικά εμπορεύματα είτε όχι), έτσι ώστε αυτά να φτάνουν στο σημείο να κατέχουν κεντρική θέση στο σύστημα των αξιών μας, εξοστρακίζοντας εκείνες τις αξίες που ο Μπακούνιν θεωρεί θεμελιώδεις (την ελευθερία και τη συλλογικότητα). Ο Μπακούνιν αναφέρεται ελάχιστα σ' αυτή τη δυνατότητα, μολονότι η διάκριση υπονοείται στη σκέψη του, αλλά νεώτεροι στοχαστές, μέσα στην μπα-

κουνική παράδοση, έχουν συζητήσει επί μακρόν για το πώς "μία πλούσια ατομικότητα", βασισμένη σε υψηλά επίπεδα καταναλώσεως, μπορεί να συμβαδίζει εξ ολοκλήρου με μία κοινωνική πτώχευση. Αλλά μία άλλη δυνατότητα, επεξεργασμένη από τον Μπακούνιν, έχει πιο άμεση σπουδαιότητα: το ότι ένα σύστημα τεχνολογίας, που προτείνεται ως ένα μέσο για την απελευθέρωση, μπορεί να δημιουργεί, στην πραγματικότητα, νέες δυνατότητες για την κυρίαρχη τάξη.

* * * *

Το ζήτημα των μέσων και των σκοπών.

Μεγάλο μέρος της κριτικής του Μπακούνιν προς το Μαρξ βασίζεται στο πρόβλημα των μέσων και των σκοπών. Υποστηρίζεται ενίοτε (από τον ίδιο τον Μπακούνιν, επί παραδείγματι) ότι μαρξιστές και αναρχικοί είναι σύμφωνοι για τους σκοπούς που προσπαθούν να επιτύχουν, αλλά τα προτεινόμενα μέσα είναι αντιθετικά. Αυτό είναι αληθές μόνο εν μέρει, διότι, εάν τα μέσα διαφοροποιούνται σημαντικά, η εξομοίωση των σκοπών θα ήταν μία υπερβολική απλοποίηση. Βέβαια, και οι δύο προβλέπουν την εξαφάνιση του Κράτους, την πραγματοποίηση της κοινωνικής διεύθυνσης της οικονομίας, το τέλος της ταξικής κυριαρχίας και την επίτευξη της ισότητας μεταξύ των ανθρώπων, για να σημειώσουμε κάποιους κοινούς σκοπούς, αλλά υπάρχουν ακόμα σημαντικές διαφορές αναφορικά με το ζήτημα των σκοπών. Η μαρξιστική σκέψη έχει κληρονομήσει ένα όραμα, το οποίο βασίζεται πάνω σε μία υψηλή τεχνολογική ανάπτυξη και σε ένα αντίστοιχο βαθμό συγκεντρωτισμού των κοινωνικών θεσμών, που θα έπρεπε να συνεχίσουν να υπάρχουν και μετά την έλευση της κοινωνικής επανάστασης. Αυτό

το όραμα υιοθετεί και ένα μοντέλο της ανθρώπινης φύσης που αντιλαμβάνεται τους ανθρώπους ως παραγωγούς και θεωρεί την παραγωγική δραστηριότητα ως την κύρια πραγμάτωση του μελλοντικού κομμουνιστικού ανθρώπινου όντος. Τέλος, εκθειάζει ένα μέλλον, στο οποίο το άτομο και η κοινωνία συμφιλιώνονται και η ατομική δραστηριότητα καθίσταται εντελώς κοινωνική· αυτό το όραμα, εν πάση περιπτώσει, προσδίδει ελάχιστη προσοχή σε όλη τη σφαίρα των διαπροσωπικών σχέσεων, μία περιοχή που, αντιθέτως, θεωρείται πολύ σημαντική από τους αναρχικούς. Οι κοινωνικές μορφές που μεσολαβούν μεταξύ της ανθρωπότητας και του προσώπου εμφανίζονται ως ιστορικά περιττές.

Το αναρχικό όραμα, από το άλλο μέρος, θεωρεί ουσιαστική μία διάσταση σε ανθρώπινα μέτρα, τόσο για τις τεχνικές που χρησιμοποιούνται στην παραγωγή όσο και για τους θεσμούς που προβάλλουν από τους νέους τρόπους συνεταιρισμού. Θεωρείται σπουδαιότερη για την ανθρώπινη φύση η πολιτιστική αλληλόδραση και η ευχαρίστηση ενός προσώπου για μία ελεύθερη κοινωνική δραστηριότητα παρά η χειρωνακτική εργασία ή η παραγωγικότητα (μολονότι αμφότερα θεωρούνται σημαντικά θέματα). Γι' αυτό και οι αναρχικοί έχουν κατανοήσει ότι ο τελικός στόχος

είναι μία κοινωνία, στην οποία πολυάριθμες μικρές ομάδες αποτελούν τη βάση για μία πλουσιότερη κοινωνική οντότητα· όπως κατέδειξε ο Μάρτιν Μπούμπερ, μία καλή κοινωνία σχηματίζεται από μία κοινότητα κοινοτήτων.¹¹ Ο πιο τέλειος αναρχικός έχει ένα ισχυρό ηδονιστικό στοιχείο και ακριβώς γι' αυτό ο γερμανικός σοσιαλισμός φάνηκε πάντοτε στους αναρχικούς ασκητικός και πουριτανικός. Για τον Μπακούνιν, "ο σοσιαλιστής ... οικειοποιείται το συγκεκριμένο δικαίωμά του στη ζωή και σε όλες τις ευχαριστήσεις του, είτε πνευματικές είτε φυσικές ή ηθικές. Του αρέσει η ζωή και σκοπεύει να την απολαύσει πλήρως".¹²

Ένα πρόσωπο διακρίνεται για "τον ειλικρινή και ανθρώπινο εγωισμό του", ζώντας με ειλικρίνεια και χωρίς δόγματα για τον εαυτό του και γνωρίζοντας ότι, ενεργώντας σύμφωνα με τη δικαιοσύνη, υπηρετεί ολόκληρη την ανθρωπότητα.¹³ Αυτή η θεώρηση των πραγμάτων ενσωματώθηκε στο αναρχικό ιδανικό της κοινότητας ως συλλογικής πραγμάτωσης των ατομικών επιθυμιών.¹⁴ Γι' αυτό, καθίσταται σαφές ότι υπάρχουν, πράγματι, σημαντικές διαφορές, εξαιρετικά σπουδαίες, μεταξύ των δύο αντιλήψεων, τόσο ως προς τους τελικούς στόχους όσο και ως προς τα μέσα, παρά το σύνθημα κλισέ που τείνει να τις ενώνει.

Από όλα αυτά προκύπτουν ευκρινέστατα οι α-

ξιοσημείωτες διαφορές μεταξύ των δύο απόψεων πάνω στη σχέση μέσων και σκοπών. Ο αναρχισμός θεωρεί ως μία από τις πρώτιστες αρχές του τη θέση βάσει της οποίας μόνο ελευθεριακά μέσα μπορεί να χρησιμοποιηθούν (και όχι απλά "θα έπρεπε να χρησιμοποιηθούν") για να οικοδομηθεί με επιτυχία μία ελευθεριακή κοινωνία. Αυτή είναι η σημασία της άποψης του Μπακούνιν (η οποία θεωρήθηκε σαν ένας ακατάληπτος παραλογισμός από μερικούς αντιπάλους του) ότι "η ελευθερία μπορεί να δημιουργηθεί μόνο από την ελευθερία". Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, το επαναστατικό κίνημα πρέπει να είναι εμβρυωδώς ένας μικρόκοσμος της νέας κοινωνίας, η οποία έρχεται στο φως "δημιουργημένη μέσα στο κέλυφος της παλιάς". Η ανθρωπότητα δεν μπορεί να προετοιμαστεί για να ζήσει σε μία κοινότητα χωρίς κυριαρχία, εάν καθοδηγείται από μία επαναστατική ελίτ, κάτοχο του μυστικού της φύσης του ιστορικού κινήματος, ή εάν οι δομές των επαναστατικών οργανώσεων είναι διαμορφωμένες με βάση τα μοντέλα των ιεραρχημένων οργανώσεων της αστικής κοινωνίας. Οι επαναστατικές δομές πρέπει, αντιθέτως, να κομίζουν την ανάπτυξη της αυτοσυνείδησης, της υπευθυνότητας και της ελεύθερης δραστηριότητας. Η ανθρωπότητα αναπτύσσεται όχι διαμέσου μιας νέας κατάκτησης της εξου-

σίας, αλλά με τη δημιουργία νέων μορφών ανθρώπινων σχέσεων.

* * * *

Η Απόρριψη του Κράτους.

Ο Μπακούνιν, παρόλη τη διορατικότητά του, άφησε στους αναρχικούς και στους άλλους αντιεξουσιαστές να αναλύσουν ακόμα περισσότερο τις ποικίλες μορφές της κυριαρχίας: στο θέμα όμως για τη φύση του κράτους και της γραφειοκρατικής κυριαρχίας, η συμβολή του υπήρξε καθοριστική. Ένα από τα θέματα που ανέπτυξε περισσότερο διεξοδικά στα έργα του αποτελεί η ιδέα ότι το κράτος δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ένα μέσο προς την απελευθέρωση, αφού είναι αναπόφευκτα ένα όργανο κυριαρχίας, ανεξαρτήτως του ποιος το ελέγχει και επ' ονόματι τίνος ενεργεί. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, το Κράτος είναι η επιβολή της θέλησης μερικών επί των άλλων και ως εκ τούτου εμποδίζει την ανάπτυξη μιας οργανικής ενότητας, δηλαδή μιας ενότητας που έχει βέβαια τις ρίζες της στο εσωτερικό του κάθε ατόμου, αλλά που καταλήγει σε ισχυρότερους δεσμούς που ενώνουν όλα τα άτομα. Οι αναρχικοί, ακριβώς επειδή έχουν προσδώσει μεγάλη σημασία σ' αυτή την αρχή, αντιπαραθέτουν στις καταναγκαστικές και κρατικές οργανώσεις την ιδέα της ομοσπονδίας ή του εθελοντικού συνεταιρισμού. Ο αναρχικός στόχος είναι η αντικατάσταση, στην ευρύτερη δυνατή έκταση, όλων των κυ-

βερνητικών θεσμών με εθελοντικούς. Η μεγάλη πλειοψηφία των αναρχικών έχει αναγνωρίσει ότι η διαδικασία πρέπει να είναι βαθμιαία και ότι, επί του παρόντος, είναι αναγκαίος κάποιος βαθμός πολιτικής οργανώσης. Γι' αυτό οι αναρχικοί (συμπεριλαμβανομένου και του Μπακούνιν) έχουν προτείνει να είναι ο πολιτικός έλεγχος αυστηρώς περιορισμένος και –στο μέτρο που θεωρείται ακόμα αναγκαίος– να εφαρμόζεται μόνο σε μικρή κλίμακα, στις κοινοτικές και παραγωγικές ομάδες που ομοσπονδιοποιούνται για την πραγματοποίηση ευρύτερων σχεδίων· αλλά το κράτος, με το συγκεντρωτικό χαρακτήρα της εξουσίας του και την πελώρια συγκέντρωση δυνάμεως, θα πρέπει να εξαλειφθεί αμέσως.

Η μπακουνική απόρριψη του κράτους ως μέσου για την απελευθέρωση περιλαμβάνει την άρνηση της εκλογικής πολιτικής ως επαναστατικής στρατηγικής: "Η Διεθνής Συμμαχία της Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας αρνείται με αγανάκτηση να συνεργαστεί με την αστική πολιτική, ακόμα και εάν αυτή παρουσιάζεται με ριζοσπαστικό ή σοσιαλιστικό πρόσωπο".¹⁵ Αν το επαναστατικό κίνημα αποτελεί την πλειοψηφία του πληθυσμού που ενεργοποιείται για τη δημιουργία μιας νέας ελευθεριακής κοινωνίας, τότε η άμεση δράση αποτελεί τη μόνη αποτελεσματική προσέγγιση για την

κοινωνική μεταβολή. Οι άνθρωποι πρέπει να κινηθούν για να αντικαταστήσουν τους συγκεντρωτικούς και αυταρχικούς θεσμούς με θεσμούς αποκεντρωμένους, ομοσπονδιακούς, συμμετοχικούς και ελευθεριακούς. Η εκλογική πολιτική δεν θα ήταν, λοιπόν, μόνο αναποτελεσματική, αλλά και αντεπαναστατική, αφού θα ενδυνάμωνε τη νομιμοποίηση των έτοιμων για να καταστραφούν μορφών κυριαρχίας. Από το άλλος μέρος, αν το επαναστατικό κίνημα αποτελεί τη μειοψηφία, να ένας λόγος για τον οποίο δεν θα έπρεπε να στηριχτεί στην εκλογική πολιτική με την ελπίδα να κερδίσει έδαφος, αφού μία παρόμοια στρατηγική θα εξυπηρετούσε μόνο την απομάκρυνση των ενεργειών του κινήματος από αποτελεσματικότερους αγώνες και θα οδηγούσε, για μια ακόμα φορά, στη δημιουργία ενός νέου στρώματος ηγετών της τάξης των εργαζομένων. Ο Μπακούνιν προτείνει να αρνηθούμε τις στρατηγικές των πολιτικών κομμάτων, είτε αυτές είναι εκλογικές είτε εξωκοινοβουλευτικές, και να σχηματιστεί, αντίθετα, ένα επαναστατικό κίνημα, μη αυταρχικό, αποκεντρωμένο, εικόνα της νέας ελευθεριακής κοινωνίας. Αυτό το κίνημα "θα δημιουργήσει την επαναστατική οργάνωσή του από τα κάτω προς τα πάνω και από την περιφέρεια προς το κέντρο, σύμφωνα με την αρχή της ελευθερίας, και όχι α-

πό τα πάνω προς τα κάτω και από το κέντρο προς την περιφέρεια, που αποτελεί τη μέθοδο όλων των εξουσιών".¹⁶

Τη φύση αυτού του κινήματος μπορούμε να τη συμπεράνουμε από τη διαφωνία του Μπακούνιν πάνω σε κάποια πρακτικά προβλήματα της Διεθνούς: κατακρίνει, για παράδειγμα, την ανάπτυξη γραφειοκρατικών τάσεων και την παραίτηση ορισμένων ομάδων εργαζομένων από την ανάληψη ευθυνών. Υποστηρίζει ότι για να πολεμηθεί αυτή η τάση δεν θα έπρεπε να προσφέρονται υψηλοί μισθοί στους λειτουργούς του κινήματος και ότι, αντιθέτως, θα έπρεπε να παραμένουν εργαζόμενοι. Οι αποφάσεις θα έπρεπε να λαμβάνονται από τα μέλη των τμημάτων και η εξουσία θα έπρεπε να δίνεται μόνο στα μέλη των συμβουλίων, των εκλεγμένων για να αντιπροσωπεύουν τους εργαζομένους.¹⁷ Όλη η ευθύνη πρέπει να παραμένει στα χέρια των ίδιων των εργαζομένων. Πρέπει να διεξάγονται ζωντανές συνελεύσεις των εργαζομένων, στις οποίες οι συμμετέχοντες να έχουν μία καλή γνώση των υπό μελέτη προβλημάτων και στις οποίες να διαμορφώνονται οι ακολουθητέες στρατηγικές. Τέλος, ο Μπακούνιν επισημαίνει στους εργαζομένους τους κινδύνους της ανάδυσης ηγετών στις τάξεις τους και της τάσης να υποτάσσεται η γνώμη όλων στις αποφάσεις των ο-

λίγων. Αυτές οι αρχές έχουν χαρακτηρίσει το αναρχοσυνδικαλιστικό κίνημα, το οποίο αναπτύχθηκε πολύ πιο πέρα από τις υποδείξεις του Μπακούνιν, ειδικά όταν εφαρμόστηκαν οι ομοσπονδιακές αρχές στην οικοδόμηση μαζικών βιομηχανικών οργανώσεων. Η δύναμη και τα όρια αυτών των αρχών μπορούν να εκτιμηθούν καλύτερα από τις επιτυχίες και τις αποτυχίες του ισπανικού αναρχοσυνδικαλιστικού κινήματος, του κινήματος των αναρχικών εργαζομένων που είχε την ευρύτερη λαϊκή υποστήριξη και που υπήρξε ικανό να συγκεκριμενοποιήσει πολλές προτάσεις του Μπακούνιν στην προεπαναστατική οργάνωση, στη μερική πραγμάτωση της κολλεκτιβοποίησης κατά τη διάρκεια της επανάστασης και στην πρόσφατη αναδιοργάνωσή του.¹⁸

* * * *

Ποιός είναι ο ρόλος των αγροτών;

Ένα άλλο κεντρικό σημείο της διαμάχης μεταξύ Μπακούνιν και Μαρξ αφορά το ρόλο των τάξεων στον κοινωνικό μετασχηματισμό. Ο Μπακούνιν συχνά παρουσιάστηκε ως υπερασπιστής του επαναστατικού ρόλου του λούμπεν προλεταριάτου, μιας τάξης της οποίας οι αντεπαναστατικές τάσεις υπογραμμίστηκαν έντονα από το Μαρξ. Μήπως ο Μπακούνιν σκεπτόταν ότι η επανάσταση μπορούσε να υποκινηθεί από τις λυσοσασμένες ορδές των εγκληματιών και των τυχοδιωκτών, που θα αυξάνονταν με τη διάδοση της αναρχικής προπαγάνδας; Πράγματι, ο Μπακούνιν διέβλεπε μία επαναστατική δυνατότητα σε διάφορες τάξεις, συμπεριλαμβανομένων και των λούμπεν προλεταρίων, αλλά, σε κάθε περίπτωση, οι εργάτες και οι αγρότες ήταν οι τάξεις εκείνες που τις θεωρούσε ως τις πρωταρχικές επαναστατικές δυνάμεις. Η ασυμφωνία του με το Μαρξ ως προς την επαναστατική δυναμική των τάξεων ήταν, λοιπόν, πολύ σπουδαιότερη και αφορούσε το ρόλο των αγροτών μέσα στην ιστορία. Ο Μπακούνιν φρονούσε ότι στις πιο βιομηχανοποιημένες δυτικές χώρες το προλεταριάτο ήταν η επαναστατικότερη τάξη· στις λιγότερο όμως αναπτυγμένες χώρες, όπως η Ρωσσία του καιρού του, πίστευε ό-

τι οι αγρότες θα μπορούσαν να επιτελέσουν ένα επαναστατικότερο ρόλο. Ο Μπακούνιν ασκούσε κριτική στη μαρξιστική άποψη, για την οποία οι ήττες των αγροτών μαζί με την επακόλουθη ανάπτυξη της δύναμης του Κράτους και των καπιταλιστικών οικονομικών σχέσεων θα επέτρεπαν μία προοδευτική εξέλιξη στις πιο "προχωρημένες" χώρες, τις οποίες θα όφειλαν, συνεπώς, να ακολουθήσουν και οι άλλες, οι λιγότερο αναπτυγμένες χώρες· πίστευε ότι οι αγρότες, σε πολλές χώρες, ήταν ικανοί να περάσουν κατευθείαν από το καταπιεστικό καθεστώς σε μορφές ελευθεριακού σοσιαλισμού. Βεβαίωσε ότι οι αγρότες μπορούν να υποστηρίξουν ένα τέτοιο μετασχηματισμό, σε μεγάλο βαθμό εξαιτίας των προσωπικών συμφερόντων τους· επειδή δεν θα επιθυμούν να συνεχίζεται η εκμετάλλευσή τους από τους γαιοκτήμονες, η φορολόγησή τους από το Κράτος και η στρατολόγησή τους στους μόνιμους στρατούς, θα τους φαίνεται ελκυστική η εναλλακτική λύση της κοινής διεύθυνσης της παραγωγής, της κατάργησης του συγκεντρωτικού Κράτους και της ανάθεσης της αυτοάμυνας σε μία λαϊκή πολιτοφυλακή." Είναι σημαντικό το γεγονός ότι στην Ισπανία, στη χώρα όπου υπήρχε το ευρύτερο κίνημα που βασιζόταν στις αρχές του Μπακούνιν, όταν ήρθε ο καιρός να τεθούν σε εφαρμογή οι ιδέες, το απο-

τέλεσμα επιβεβαίωσε και τις πιο αισιόδοξες προβλέψεις του. Πραγματικά, ενώ το προλεταριάτο των πόλεων πέτυχε να πραγματοποιήσει τέλεια τα πρώτα στάδια του ελευθεριακού σοσιαλισμού με την αυτοδιαχείριση των εργαζομένων, οι αγρότες προχώρησαν περισσότερο, θεσμίζοντας τον ελευθεριακό κομμουνισμό και δείχνοντας ότι είναι πολύ πιο διάθετοι για ριζικές αλλαγές, όπως η κοινή διαχείριση, η κατάργηση του χρήματος και η διανομή των αγαθών σύμφωνα με τις ανάγκες.²⁰ Εξάλλου, μεγάλο μέρος των επαναστάσεων, οι οποίες έλαβαν χώρα διαδοχικά από την εποχή του Μπακούνιν και ύστερα, πραγματοποιήθηκε προ πάντων σε αγροτικές κοινωνίες και η επιτυχία τους πήγαζε από τη δυσaráσκεια και τον ξεσηκωμό των ίδιων των αγροτών. Για τον Μπακούνιν, οι αποτυχίες (δηλαδή η εγκαθίδρυση μιας νέας κυρίαρχης τάξης) ήταν απόρροια, σε μεγάλο βαθμό, της απουσίας ενός συνειδητού και οργανωμένου ελευθεριακού κινήματος μεταξύ των αγροτών, το οποίο, σχεδόν αναπόφευκτα, θα αποκτούσε τα σωστά ελευθεριακά "ένστικτα".²¹

Ποιο θα ήταν, λοιπόν, το βασικό πρόγραμμα ενός τέτοιου κινήματος; Σύμφωνα με τον Μπακούνιν, ο σκοπός είναι "η αναδιοργάνωση κάθε τομέα, έχοντας ως βάση και αφετηρία την απόλυτη ελευθερία των ατόμων, των παραγωγικών συ-

νεταιρισμών και των κοινοτήτων. Ο ελεύθερος συνεταιρισμός των παραγωγικών ομάδων και (ειδικά) των κοινοτήτων αποτελεί τη βάση της νέας κοινωνίας".²² Αυτή "η ελεύθερη οργάνωση των εργατικών μαζών από τα κάτω προς τα πάνω", την οποία ο Μαρξ, σε σχόλιό του στο *Κράτος και Αναρχία* του Μπακούνιν, την απέρριπτε, κατά τρόπο ιδιάζοντα, ως ένα παραλογισμό, αποτελεί το κεντρικό πρόβλημα της φιλονικίας τους. Για τον Μπακούνιν, η νέα κοινωνία και το κίνημα που τη δημιουργεί πρέπει να βασίζονται στον εθελοντικό συνεταιρισμό και στο φεντεραλισμό. Κάθε κοινοτική ή παραγωγική ομάδα πρέπει να συγκροτείται από τον εθελοντικό συνεταιρισμό των μελών της· κάθε υψηλότερο επίπεδο συνεταιρισμού, τοπικό, περιφερειακό, εθνικό και διεθνές, πρέπει να σχηματίζεται από εθελοντικές ενώσεις ομοσπονδιών των χαμηλότερων επιπέδων. Η άμεση δημοκρατία πρέπει να λειτουργεί στις ομάδες της βάσης και τα υψηλότερα επίπεδα πρέπει να είναι όσο το δυνατό περισσότερο δημοκρατικά. Ο Μπακούνιν, επιπλέον, υποστηρίζει τη θεμελιώδη αναρχική αρχή, δηλαδή το δικαίωμα του καθενός να αποχωρίζεται από οποιαδήποτε κοινοτική ή παραγωγική ομάδα στην οποία συμμετέχει, και την άποψη ότι κάθε ομάδα σε μία ομοσπονδία πρέπει να έχει το δικαίωμα να αποχωρίζεται, χω-

ρίς άλλη συνέπεια εκτός απο την απώλεια των ωφελημάτων, των προερχόμενων από τη συνεργατική προσπάθεια (π.χ, τα προγράμματα αλληλοβοήθειας, τα οποία θα διαμορφωθούν με την προσφορά των ποικίλων εφοδίων των μεγάλων ομοσπονδων ομάδων). Μάλιστα, στην περίπτωση κατά την οποία θα επιβάλλονταν κυρώσεις σε ένα άτομο για τις αντικοινωνικές πράξεις του, αυτό το άτομο θα είχε το δικαίωμα να εγκαταλείψει την ομάδα (ή την ομοσπονδία της οποίας η ομάδα αποτελεί μέλος), χάνοντας όμως τα δικαιώματα που είχε και την προστασία της ομάδας.

Προφανώς, ο Μπακούνιν και ο Μαρξ δεν συμφωνούν καθόλου στο θέμα της διαδικασίας της μετάβασης από τη μία μορφή κοινωνικής οργάνωσης στην άλλη, στο θέμα των δομών και του περιεχομένου του επαναστατικού κινήματος και στο θέμα του χαρακτήρα της μετεπαναστατικής κοινωνίας. Εάν ο Μπακούνιν ευνοεί ένα αποκεντρωμένο, ομοσπονδιακό και αντιεξουσιαστικό κίνημα, το οποίο αναπτύσσει σχέσεις και δομές όμοιες με εκείνες που θα κυριαρχούν στην ελευθεριακή κοινωνία προς την οποία τείνει, ο Μαρξ υπερασπίζεται ένα συγκεντρωτικό και πειθαρχημένο κίνημα που προσπαθεί να σφετεριστεί την κρατική εξουσία για να την επεκτείνει. Σύμφωνα με το Μαρξ, μόνο έτσι μπορούμε να διαλύσουμε

την κυριαρχία των απαρχαιωμένων παραγωγικών σχέσεων, των οποίων τα αποτελέσματα εμποτίζουν βαθιά όλο το κοινωνικό πλέγμα, ούτως ώστε το νέο επαναστατικό κράτος να μπορέσει να εκπληρώσει το καθήκον της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και να εγκαινιάσει το βασίλειο της ελευθερίας, που θα δημιουργηθεί από αυτή την ανάπτυξη.

* * * *

Ο φανακισμός της "σοσιαλιστικής" εξουσίας.

Σύμφωνα με τον Μπακούνιν, σε κάθε περίπτωση, οι προτάσεις του Μαρξ οδηγούν προς μία εντελώς διαφορετική κατεύθυνση: η θέση του είναι ότι ο Μαρξ παρανοεί τη φύση της πολιτικής εξουσίας και ότι η ανάλυσή του για τις τάξεις είναι στο σύνολό της ανεπαρκής. Ο Μπακούνιν υποστηρίζει ότι όσοι ελέγχουν μία συγκεντρωτική πολιτική εξουσία επηρεάζονται βαθιά από την άσκησή της και ότι ως ομάδα προσλαμβάνουν τα χαρακτηριστικά μιας ξεχωριστής κοινωνικής τάξης. Αυτό συμβαίνει ακόμα και στην περίπτωση εκείνη κατά την οποία όσοι κυβερνούν έχουν "δημοκρατικά αισθήματα ή δημοκρατικές πεποιθήσεις". Η κοινωνική μεταβολή δεν επιτελείται μόνο με τις καλές προθέσεις, όπως αναγνωρίζει και ο ίδιος ο Μαρξ. Οποιοσδήποτε προθέσεις και αν έχουν αυτοί που κυβερνούν, θα υπόκεινται στις διεισδυτικές επιδράσεις των συγκεκριμένων κοινωνικών πραγματικοτήτων. Ο Μπακούνιν υποστηρίζει ότι δεν είναι δυνατό να λησμονούμε εκείνες "τις δυνάμεις που προάγουν την εξουσία", όπως "οι θεσμισμένες καταστάσεις και τα συναφή προνόμια". Ο σκοπός της κοινωνικής εξέλιξης εί-

ναι η κατάργηση όλων των μορφών της κυριαρχίας και της οικονομικής εκμετάλλευσης και όχι μόνο της ιστορικά θεσμισμένης μορφής, την οποία προσλαμβάνει εκάστοτε η κυριαρχία. Ο Μπακούνιν σημειώνει ότι "πολιτική εξουσία σημαίνει κυριαρχία": ο κίνδυνος έγκειται στο να αντικατασταθεί απλά μία μορφή κυριαρχίας από μία άλλη και στο να καταστεί ακόμα δυσκολότερη, εν συγκρίσει προς την προηγούμενη, η εξάλειψη αυτής της καινούργιας μορφής κυριαρχίας, εξαιτίας ακριβώς του σοσιαλιστικού και επαναστατικού προσωπείου της.

Ο Μπακούνιν προέβλεψε ότι οι προτάσεις του Μαρξ θα οδηγούσαν στην πραγματοποίηση ενός νέου σταδίου της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Ενώ μπορεί να μην υπάρχει αντίθεση μεταξύ των υψηλά αναπτυγμένων παραγωγικών δυνάμεων και των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων, υπάρχει αντίθεση μεταξύ αυτών των σχέσεων και μιας εργατικής τάξης προετοιμασμένης και οργανωμένης για να τις καταστρέψει και για να τις αντικαταστήσει με ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα κοινωνικού μετασχηματισμού. Ένα επαναστατικό κίνημα, βασισμένο σ' ένα πρόγραμμα κρατικού καπιταλισμού, μπορεί, ύστερα απ' όλα αυτά, να διαφυλάξει καθαρό τον καπιταλισμό. "Αυτό το νέο κρατικό σύστημα, βασισμένο με τη σειρά του

σε μία υποτιθέμενη κυριαρχία της λεγόμενης λαϊκής βούλησης, (...) θα ενσωματώσει τους δύο θεμελιώδεις και αναγκαίους όρους για την πρόοδο του καπιταλισμού: τον κρατικό συγκεντρωτισμό και την πραγματική υποταγή της λαϊκής κυριαρχίας στη διανοητική μειοψηφία που κυβερνά και που, ενώ ανακηρύσσεται εκπρόσωπος του λαού, οπωσδήποτε τον εκμεταλλεύεται".²³ Κάτω από ένα παρόμοιο καθεστώς, η ιεραρχία συνεχίζει να υπάρχει, εφ' όσον η πολιτική εξουσία διανέμεται κατά τρόπο άνισο. Ακόμα και στην περίπτωση μιας τυπικής οικονομικής ισότητας (για τη δημιουργία της οποίας ο Μπακούνιν αμφιβάλλει, διότι προβλέπει ότι οι κάτοχοι της πολιτικής εξουσίας απαιτούν και οικονομικά προνόμια), η οικονομική εξουσία θα ήταν άνιση, διότι ο έλεγχος του υπερπροϊόντος της παραγωγής θα βρισκόταν στα χέρια των ηγετών του συγκεντρωτικού κράτους. Στην πράξη, οι συνθήκες των εργαζομένων θα ήταν απαράλλακτες: θα συνέχιζαν να δουλεύουν μέσα σε ένα παραγωγικό σύστημα, ιεραρχημένο, μηχανοποιημένο, αυστηρά πειθαρχημένο, και δε θα είχαν ακόμα τον άμεσο έλεγχο πάνω στο προϊόν της εργασίας τους. Οι δυνάμεις που θα ήλεγχαν την κοινωνία θα παρέμεναν πάντοτε διαχωρισμένες και αλλότριες. Η στέρηση της εξουσίας από τους εργαζομένους μόνο να αυξηθεί θα

μπορούσε, διότι οι κυβερνώντες θα σταθεροποιούσαν την ταξική θέση τους, ενώ η προωθημένη τεχνολογία, μέσα στα πλαίσια ενός συγκεντρωτικού συστήματος ελέγχου, θα καθιστούσε τόσο τις διαδικασίες λήψεως αποφάσεων όσο και την παραγωγή όλο και περισσότερο ακατανόητες και φενακιστικές.

Σ' αυτό το σημείο, ο Μπακούνιν περιπλέκεται σε μία ανάλυση, η οποία χρησιμοποιεί μία μεθοδολογία παρόμοια με τη μαρξιστική, αν και μένει πιστός στην κριτική του. Ο Μπακούνιν, αφού επιδοκίμασε τη μαρξιστική κριτική στην αστική ιδεολογία, τη θεωρητική δομή που νομιμοποιεί και αποκρύπτει τις σχέσεις εξουσίας στην καπιταλιστική κοινωνία, επεκτείνει την ίδια κριτική στο μαρξισμό, τη νεοφανή ιδεολογία μιας εν αναπτύξει νέας κοινωνικής τάξης, που η δύναμή της είναι ριζωμένη στην ανάπτυξη της συγκεντρωτικής σχεδιοποίησης και στην προωθημένη τεχνολογία. Αυτή η τεχνογραφειοκρατική τάξη, από το ένα μέρος, απορροφά και επεκτείνει τις προηγούμενες γραφειοκρατικές λειτουργίες και χρησιμοποιεί την ιδεολογία του κράτους (η οποία παρουσιάζει την πολιτική κυριαρχία ως αναγκαία για την κοινωνική τάξη) για να νομιμοποιήσει την ύπαρξή της. Αλλά, από το άλλο μέρος, απορροφά το νέο ιεραρχικό σύστημα των σχέσεων που αναπήδη-

σαν από την αναπτυγμένη τεχνολογία και νομιμοποιεί την κυριαρχία που είναι αποτέλεσμά της, μέσω της ιδεολογίας της παραγωγικότητας και της οικονομικής ανάπτυξης. Το αποτέλεσμα είναι η δημιουργία ενός βαθιά ολοκληρωτικού συστήματος της σχεδιοποίησης και του ελέγχου, το οποίο μπορεί να αποφύγει τη μακρά διαδικασία της τυπικής τεχνητής ορθολογικοποίησης των κοινωνιών, στις οποίες οι τεχνογραφειοκρατικές λειτουργίες συνεχίζουν να διανέμονται μεταξύ συστημάτων εξουσίας και ελέγχου, ευρισκόμενων σε αλληλοανταγωνισμό. Η πρωτοτυπία του Μπακούνιν συνίσταται στο ότι είχε αναγνωρίσει, από την αρχή, τόσο τις πολιτικο-γραφειοκρατικές όσο και τις επιστημονικο-τεχνικές όψεις μιας τέτοιας δομής και στο ότι είχε κατανοήσει τις βάσεις της νομιμοποίησής τους.

Ο Μπακούνιν υποστηρίζει ότι: "Το Κράτος υπήρξε πάντοτε κτήμα ορισμένων προνομιούχων τάξεων, όπως του κλήρου, της αριστοκρατίας, της μπουρζουαζίας. Και τελικά, όταν όλες οι τάξεις εξασθενίζουν, το κράτος καθίσταται κτήμα της γραφειοκρατίας και μεταπίπτει, ή –αν θέλετε– ανυψούται, στη θέση μιας μηχανής".²⁴ Το επαναστατικό κίνημα προμηθεύει εν αφθονία πολιτικούς, τεχνοκράτες και γραφειοκράτες, που επιδιώκουν να καταστούν ηγέτες. Αν το ίδιο το κίνη-

μα είναι ιεραρχημένο, θα προσελκύσει όλους όσους θεωρούν θελκτική την καριέρα του επαναστάτη πολιτικού ηγέτη, εξαιτίας της επιθυμίας τους για εξουσία (ειδικά, εάν το ιδεολογικό καθήκον τους φράσσει τους παραδοσιακούς δρόμους προς την εξουσία), και θα προξενήσει, επίσης, μία προσκόλληση στο κύρος και στο προνόμιο μεταξύ εκείνων που κατέχουν τις πιο εξέχουσες θέσεις στο κίνημα. Η επαναστατική ελίτ, τη στιγμή κατά την οποία επιτυγχάνεται ο σκοπός της κατάκτησης της κρατικής εξουσίας και ενός μεγαλύτερου συγκεντρώτισμού των θεσμών, μπορεί να καταλάβει τις κύριες θέσεις στην ιεραρχία και να στρατολογήσει νέα μέλη για τις υπόλοιπες.

* * * *

"Αλίμονο στις αμαθείς μάζες!"

Αν ο Μπακούνιν είχε περιορίσει την επίθεσή του εναντίον του Μαρξ στη συζήτηση επί των κινδύνων, των αναφυόμενων στη διαδικασία του κοινωνικού μετασχηματισμού από το συγκεντρωτισμό και τα ιεραρχικά κινήματα, θα είχε ήδη συνεισφέρει σημαντικά στην κριτική των μορφών κυριαρχίας. Αλλά η ανάλυσή του είναι πολύ πιο αξιόλογη, διότι εξετάζει την επιστήμη και την τεχνολογία σε σχέση με την ανάπτυξη του κρατικού καπιταλισμού και της νέας ελίτ. Ο Μπακούνιν βοηθά να ανακαλύψουμε τις λογικές συνέπειες της σύγκλισης των δύο όψεων της μαρξιστικής σκέψης, δηλαδή της υπεράσπισης της αναγκαιότητας της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και μιας συγκεντρωτικής πολιτικής.

Ο Μπακούνιν, στο έργο του *Θεός και Κράτος*, αντιμετωπίζει τους εγγενείς κινδύνους ενός συστήματος που ενώνει την πολιτική εξουσία με την τεχνικο-επιστημονική αρμοδιότητα. Φοβάται ότι το αυθόρμητο της ζωής καταστρέφεται εξαιτίας της "άνωθεν" επιβολής των αναπτυξιακών σχεδίων των επαϊόντων. Επειδή διακατέχεται από μία αξιοσημείωτη εμπιστοσύνη προς τη δημιουργική ικανότητα των ελεύθερα συνεργαζόμενων ατό-

μων, συμπεραίνει ότι η ζωή είναι "μία υπόθεση απείρως μεγαλύτερη της επιστήμης". Υποστηρίζει ότι τα συγκεντρωτικά σχέδια, όποιες και αν είναι οι αξίες τους, περιορίζουν τη δημιουργικότητα και την υπευθυνότητα των προσώπων· εμποδίζουν, παρά τις υποσχέσεις μιας μελλοντικής απελευθέρωσης, τη γενική ανάπτυξη των τυπικά ανθρώπινων ιδιοτήτων. Δημιουργείται έτσι "μία κοινωνία όχι ανθρώπων, αλλά ζώων". Επιπλέον, μολονότι αποδέχεται την υπόθεση ότι τα σχέδια υποκινούνται από καλές προθέσεις ("εμπνέονται από την πιο αγνή αγάπη για την αλήθεια"), υποστηρίζει ότι τελικά δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο στην πραγματικότητα, διότι εισέρχεται στο παιχνίδι ένα ακόμα κίνητρο: η διατήρηση της εξουσίας και των προνομίων των σχεδιαστών.

Αυτές οι κριτικές αποτελούν, εν μέρει, μία διεύρυνση εκείνων που είχαν διατυπωθεί εναντίον των πιο παραδοσιακών μορφών της γραφειοκρατικής κυριαρχίας, αλλά στην περίπτωση του τεχνικο-επιστημονικού ελέγχου πρέπει να εξεταστούν και άλλοι παράγοντες. Ένας από τους σπουδαιότερους είναι ο φανακισμός των κοινωνικών διαδικασιών, ο παραγόμενος από την εξειδίκευση, που καθίσταται συνεχώς μεγαλύτερη, εξαιτίας μιας εκτεταμένης και περίπλοκης τεχνολογίας. Η ολοκληρωμένη παιδεία της κοινωνίας,

την οποία εγκωμίασαν ο Μπακούνιν και πολλοί άλλοι αναρχικοί, γίνεται όλο και πιο "ακατόρθωτη"· η ελλιπής διάδοση της γνώσης, των τεχνικών ικανοτήτων και του ελέγχου οδηγεί τη νέα κυρίαρχη τάξη των τεχνογραφειοκρατών προς μία μορφή κυριαρχίας άνευ προηγουμένου.

"Έτσι δεν θα υπάρξουν πια τάξεις, αλλά μία κυβέρνηση –και σημειώστε το καλά– μία κυβέρνηση εξαιρετικά πολύπλοκη, η οποία, μη όντας ευχαριστημένη, όπως όλες οι άλλες σύγχρονες κυβερνήσεις, με το να κυβερνά και να διαφεντεύει πολιτικά τις μάζες, θα τις διευθύνει και οικονομικά, αναλαμβάνοντας τη διαχείριση της παραγωγής και της "δίκαιης" διανομής των αγαθών, της γεωργίας, της δημιουργίας και της ανάπτυξης των εργοστασίων, καθώς και την οργάνωση και τον έλεγχο του εμπορίου, ακόμα και την επένδυση των κεφαλαίων στην παραγωγή μέσω ενός μοναδικού τραπεζίτη, δηλαδή του Κράτους. Όλη αυτή η δραστηριότητα θα απαιτήσει πολλές γνώσεις και πάρα πολλούς εγκεφάλους. Θα είναι το βασίλειο της επιστημονικής ευφυίας, το πιο αριστοκρατικό, δεσποτικό, αλαζονικό και περιφρονητικό απ' όλα τα κεθεστώτα. Θα υπάρξει μία νέα τάξη, μία νέα ιεραρχία αληθινών ή ψευδοεπιστημόνων και ο κόσμος θα διαιρεθεί μεταξύ μιας κυρίαρχης μειοψηφίας τεχνοκρατών και μιας τερά-

στιας αμαθούς πλειοψηφίας. Και τότε, αλίμονο στις αμαθείς μάζες!"⁽⁶⁾

Όπως ο Μπακούνιν αποκάλυψε την κρυφή παγίδα, την ενυπάρχουσα στην επικράτηση συγκεντρωτικών και ιεραρχικών τάσεων μέσα στα επαναστατικά κινήματα, έτσι μπόρεσε να σημειώσει και την ανάδυση της τεχνογραφειοκρατικής κυριαρχίας στις κοινωνίες όπου επικράτησε ο σοσιαλισμός. Η ιστορική σημασία της κριτικής του Μπακούνιν έγκειται στο γεγονός ότι, ενώ πολλοί απογοητευμένοι και απελπισμένοι μαρξιστές έχουν αποδώσει, με σκοπό να υποστηρίξουν τουλάχιστον εν μέρει το δόγμα τους, το παράπτωμα αυτής της τερατώδους εξέλιξης (που την περιορίζουν σε μία "παραμόρφωση") στην προδοσία κάποιων ηγετών (που θεωρούνται ένοχοι για ρεβιζιονισμό ή για "παρεκκλίσεις" δεξιές ή αριστερές, αλλά ουδέποτε θεωρούνται ένοχοι για την υιοθέτηση μιας ελαττωματικής θεωρητικής δομής) ή σε μία πρόωγη δράση (κάτι που αποτελεί μία κυκλωειδή εφησυχαστική ανάλυση), ο Μπακούνιν

(6). Το απόσπασμα αυτό βρίσκεται στο κείμενο "Κριτική της Οικονομικής Απιοκρατίας και του Ιστορικού Υλισμού", που περιλαμβάνεται μαζί με άλλα κείμενα του Μπακούνιν στο βιβλίο "Η Παρισινή Κομμούνια και η Ιδέα του Κράτους".

απέδειξε, πολύ καρό πριν, ότι κάποιες από αυτές τις ρίζες μπορεί να βρεθούν στην ίδια τη μαρξιστική θεωρία, όπως ο συγκεντρωτισμός και η πίστη στην αστική τεχνολογία καθώς και η τεχνική της κυριαρχίας.

* * * *

Ο Μαρξ απέναντι στο κράτος.

Με όλα αυτά δεν θέλουμε να αρνηθούμε ότι υπάρχει μία άλλη όψη της σκέψης του Μαρξ, η οποία θα μπορούσε να έχει μία μεγαλύτερη ιστορική σημασία. Μέρος της ανάλυσής του ακολουθεί μία διαλεκτική προσέγγιση και δεν επιβάλλει στα φαινόμενα ένα εκ των προτέρων επινοημένο σχήμα οικονομικού ντετερμινισμού. Ένα έξοχο παράδειγμα αποτελεί το ανέκδοτο γράμμα σε μία ρωσική εφημερίδα στη Γενεύη, στο οποίο ο Μαρξ αρνείται την προσπάθεια να μεταμορφώσει το δικό του "ιστορικό σχέδιο της γέννησης του καπιταλισμού στη Δυτική Ευρώπη σε μία ιστορικο-φιλοσοφική θεωρία της γενικής διαδρομής της εξέλιξης, επιτεταγμένης σε όλα τα έθνη από τη μοίρα, οποιεσδήποτε και αν είναι οι ιστορικές περιστάσεις εντός των οποίων βρίσκονται".²⁵ Υπάρχουν ακόμα και σημεία στα οποία πραγματεύεται την επαναστατική δραστηριότητα ως κάτι περισσότερο από ένα απλό αποτέλεσμα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, όπως η κατάφαση της σημαντικότητας της πράξης και της κριτικής στις *Θέσεις για τον Φόουερμπαχ*.

Επιπλέον, ενυπάρχει στη σκέψη του Μαρξ μία αντιγραφειοκρατική και αντικρατική τάση. Στο

έργο του *Κριτική στην Εγγελιανή Φιλοσοφία του Δικαίου*,⁽⁷⁾ επιτίθεται στη γραφειοκρατία για το φορμαλισμό της, τη μυστικοπάθειά της, την αυταρχικότητα και τον καριερισμό της: στο έργο του *Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*,⁽⁸⁾ αναλύει με μεγάλη οξύτητα τη διαλεκτική αλληλόδραση μεταξύ των αστικών σχέσεων ιδιοκτησίας και της ανάδυσης της ίδιας της γραφειοκρατίας, αποκαλύπτοντας τον τρόπο με τον οποίο η αμοιβαία σχέση τους στρέφει την κοινωνία όλο και περισσότερο προς την εξατομίκευση, την απλοποίηση και την ενίσχυση της κρατικής εξουσίας.

Είναι αδύνατο να αρνηθούμε ότι η μαρξιστική σκέψη περιέχει μία ρωμαλέα κριτική στο κράτος και στη γραφειοκρατία, καθώς και κάποια αντισυγκεντρωτικά στοιχεία. Αλλ' όμως, ουδείς δύναται να υποστηρίξει ότι απέφυγε επιτυχώς την προσκόλληση στις αυταρχικές και συγκεντρωτικές δομές, που είναι αχώριστες από τις μορφές της

(7). Σε ελληνική έκδοση, "*Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*", μετάφραση Μπάμπης Λυκούδης, εκδόσεις Παπαζήση.

(8). Σε ελληνική έκδοση, "*Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*", μετάφραση Φ. Φωτίου, εκδόσεις Θεμέλιο.

κρατικής και της γραφειοκρατικής κυριαρχίας. Ο Μαρξ δεν αντιμετωπίζει το ενδεχόμενο να υπάρξει μια νέα κυριαρχία, όπως κάνει η μακρουνική κριτική, εξαιτίας ακριβώς της σχεδόν απεριόριστης πίστης του στη δυναμικότητα της απελευθέρωσης, την εγγενή στην υλική πρόοδο. Όπως υποστηρίζει στην έκδοση του 1852⁽⁹⁾ του έργου του *Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, ο συγκεντρωτισμός οδηγεί στην κυριαρχία μόνο όταν αποτελεί μέρος της τεχνολογικής ανάπτυξης και η ανάπτυξη αυτού του συγκεντρωτισμού μπορεί να δημιουργήσει μία νέα γραφειοκρατία, που σχετίζεται ελάχιστα ή και καθόλου με τα κατάλοιπα του φεουδαρχισμού. Αυτή η άποψη συνιστά μία πολύ σοβαρή απειλή στα έργα των μαρξιστών για την ιστορική πρόοδο. Μπροστά σ' αυτή την απειλή, ο Μαρξ υποχρεώνεται να καταφύγει στην πιο αναίσχυντη ιδεολογική αντυπαράθεση, όπως φαίνεται από τις ύβρεις και την εξευτελιστική

(9). Το έργο *"Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη"* γράφτηκε από το Μαρξ από το Δεκέμβρη του 1851 μέχρι το Μάρτη του 1852 και δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1852 στη Νέα Υόρκη. Το 1869, έγινε η δεύτερη έκδοσή του στο Αμβούργο, που την επεξεργάστηκε ο ίδιος ο Μαρξ. Η τρίτη έκδοσή του έγινε το 1885 από τον Ένγκελς.

φρασεολογία που χρησιμοποιεί εναντίον του Μπακούνιν, αντί να αντιπαρατεθεί επί του περιεχομένου των επιχειρημάτων του τελευταίου. Με τη νίκη των δυνάμεων του προλεταριάτου, ο συγκεντρωτισμός, σύμφωνα με το Μαρξ, δεν μπορεί να οδηγήσει στο γραφειοκρατικό δεσποτισμό και, συνεπώς, οποιοσδήποτε σκέπτεται κάτι τέτοιο μπορεί να είναι μόνο "ένας τσαρλατάνος και ένας αμαθής".

Μία παρόμοια άποψη συναντάται στις ποικίλες αντικρατικές απόψεις των γραπτών του Μαρξ. Γράφει, επί παραδείγματι, ότι το κράτος είναι ικανό να αναπτύξει "μία σχετική αυτονομία": μία τέτοια άποψη θα μπορούσε να ανοίξει το δρόμο προς την ερμηνεία της πολιτικής κυριαρχίας ως μέρους ενός ευρύτερου συστήματος κυριαρχίας, ως μίας ολότητας εντός μίας ευρύτερης ολότητας, αποκαλύπτοντας σταθερές διαδικασίες ανάπτυξης, που βρίσκονται σε αλληλεπίδραση με άλλα μέρη του γενικού συστήματος. Παρά ταύτα, ο Μαρξ αρνείται να εγκαταλείψει τη γενική θεωρία του για το κράτος. Όπως σημειώνει ο Μίλλιμπαντ σχετικά με το έργο των Μαρξ και Ένγκελς: "παρά τη λεπτότητα και την ποιότητα που συναντώνται ευκαιριακά στις συζητήσεις τους για το Κράτος, σκέπτονταν μεν ότι το κράτος μπορούσε να επιτύχει έναν κάποιο βαθμό ανεξαρτη-

σίας μέσα σε «εξαιρετικές περιστάσεις», αλλά ποτέ δεν εγκατέλειψαν την άποψη ότι στην καπιταλιστική κοινωνία το Κράτος αποτελούσε κυρίως το καταπιεστικό όργανο μιας κυρίαρχης τάξης, που καθορίζεται σε τελική ανάλυση από την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής".

Λαμβάνοντας υπ' όψιν αυτό το θεωρητικό μάλλον παρά πρακτικό χαρακτήρα του αντιγραφειοκρατισμού και του αντικρατισμού του Μαρξ, δεν αποτελεί έκπληξη η ανακάλυψη ότι η υποστήριξη του στην Παρισινή Κομμούνα είναι περισσότερο φαινομενική παρά πραγματική. Είναι σαφές ότι, βλέποντας την πελώρια συμπάθεια της εργατικής τάξης για την Κομμούνα, ο Μαρξ είχε πολιτικό συμφέρον να συμμαχήσει αποφασιστικά μ' αυτήν, παρά τις βαθιές διαφορές του με τους Μπλανκιστές και τους Μουτουαλιστές, που αποτελούσαν τα πιο ενεργητικά τμήματά της. Εξάλλου δεν μπορούσε να μην συγκινηθεί από τον εργατικό χαρακτήρα της, από τον ηρωισμό της, από το τραγικό τέλος της, αν και στην αρχή απέφυγε να εκτεθεί πολύ. Το "αληθινό μυστικό της", αναφέρει ο Μαρξ, έγκειτο στο ότι ήταν μία κυβέρνηση της εργατικής τάξης, και φαίνεται ότι είχε θεωρήσει αυτό το γεγονός περισσότερο, παρά τις ελευθεριακές πρωτοβουλίες της Κομμούνας, ως τη βάση για τη μεγάλη ιστορική σημασία της. Στις

πρώτες γραμμές του έργου του *Ο Εμφύλιος Πόλεμος στη Γαλλία*,⁽¹⁰⁾ ο Μαρξ σημειώνει ότι οι ενέργειες της Κομμούνας ήταν αναγκαίες, διότι "η κεντρική και οργανωμένη κυβερνητική εξουσία" ήταν "ο κύριος και όχι ο υπηρέτης της κοινωνίας". Η αξία της συγκεντρωτικής κυβέρνησης, φυσικά, δεν ετέθη σε αμφισβήτηση. Δέκα χρόνια αργότερα, σε ένα γράμμα προς τον Ντομέλα Νιβένχους, συμπεραίνει ότι η Κομμούνα "ήταν απλώς η εξέγερση μιας πόλης υπό εξαιρετικές συνθήκες" και ότι "η πλειοψηφία των Κομμουνάρων δεν ήταν κατά κανένα τρόπο σοσιαλιστική, και ούτε θα μπορούσε να είναι". Η καλύτερη στρατηγική, αναφέρει, θα ήταν ένας συμβιβασμός με τις Βερσαλλίες.²⁶

Έχοντας υπ' όψιν μας αυτές τις θέσεις και επίπλέον την επίμονη υπεράσπιση των συγκεντρωτικών προγραμμάτων από το Μαρξ καθώς και το ρόλο που διαδραματίζουν αυτά τα προγράμματα στη θεωρία του για την κοινωνική εξέλιξη, η προσπάθεια να οικοδομήσουμε ένα ελευθεριακό μαρξισμό, εκκινώντας από τις μαρξιστικές προτάσεις

(10). Το κείμενο αυτό ο Μαρξ το έγραψε στις 30 Μαΐου του 1871, δύο μέρες μετά την αιματηρή κατστολή της Παρισινής Κομμούνας. Στην ελληνική γλώσσα, "Εμφύλιος Πόλεμος στη Γαλλία", εκδόσεις Ειρήνη.

για τον κοινωνικό μετασχηματισμό, παρουσιάζει ανυπέβλητες δυσκολίες. Εν τούτοις, υπάρχουν εκείνοι που αποπειρώνται να χρησιμοποιήσουν ως μέσο για τη συγκρότηση της κοινωνικής θεωρίας τη μαρξιστική μέθοδο της διαλεκτικής ανάλυσης και της κριτικής στην ιδεολογία, συνδεδεμένη με ένα πολιτικό πρόγραμμα, εμπνεόμενο από τις ευνοϊκότερες κρίσεις του Μαρξ για την Κομμούνα (ή από εκείνο το στοιχείο της Κομμούνας με το οποίο σκέπτονται ότι θα συμφωνούσε ο Μαρξ). Όποιος αποπειράται κάτι τέτοιο, είτε δηλώνει τη μαρξιστική λογική του είτε όχι, υιοθετεί μία θέση που φαίνεται για πολλούς λόγους πλησιέστερα στο πνεύμα του Μπακούνιν παρά του Μαρξ. Ένώ είναι βέβαια δυνατό, αγνοώντας τις λογικές συνεπαγωγές της διαλεκτικής και κριτικής μεθοδολογίας του Μαρξ, να οικοδομηθεί ένας μαρξισμός που αντλεί τις ουσιαστικές προϋποθέσεις και τις οργανωτικές προτάσεις του από το έργο του ίδιου του Μαρξ, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ίσως να μην είναι δυνατό να ακολουθηθεί το αναρχικό πρόταγμα, δηλαδή η κριτική και η υπέρβαση όλων των μορφών κυριαρχίας, χωρίς την υιοθέτηση κάποιων πλευρών της θέσης του Μαρξ. Όποια και να είναι τα όρια των θέσεων του Μπακούνιν, τη στιγμή κατά την οποία υποστήριζε μία διαλεκτικότερη προσέγγιση της δυναμικής της πολιτι-

κής εξουσίας και της τεχνολογικής ανάπτυξης και επέκτεινε την κριτική της ιδεολογίας στην ανάπτυξη της τεχνογραφειοκρατίας, αυτός υιοθετούσε ακριβώς αυτή τη μέθοδο.

* * * *

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Οι καλύτερες αναλύσεις των θεμάτων που απασχόλησαν τον Μπακούνιν οφείλονται, τον τελευταίο καιρό, σε θεωρητικούς της μαρξιστικής παράδοσης ή σε εκείνους που, εκκινώντας από αυτή, είχαν μία διαφορετική πορεία. Τα καλύτερα παραδείγματα είναι ίσως ο Μπούκτσιν και ο Γκερέν. Αλλά και στα έργα των Wellmer, Καστοριάδη και Λεφόρ βρίσκονται ίχνη της κριτικής που ο Μπακούνιν άσκησε στο Μαρξ. Πρέπει να δούμε και το έργο του Guillen, που επιχειρεί μία θαυμάσια σύνθεση μεταξύ του Μαρξ και του Μπακούνιν, αλλά που δυστυχώς διατηρεί μερικές από τις πιο απαρχαιωμένες όψεις και των δύο.

2. Ελευθερία, Ισότητα, Επανάσταση (κείμενα επιλεγμένα από τον Σαμ Ντόλγκοφ), εκδόσεις Antistato, Μιλάνο 1976, σελ. 348.

3. Στο ίδιο, σελ. 347.

4. Στο ίδιο, σελ. 257.

5. Στο ίδιο, σελ. 348.

6. Άρθουρ Λένινγκ: Μιχαήλ Μπακούνιν: Επιλεγμένα Γραπτά (Νέα Υόρκη 1971), σελ. 256. Ένα από τα μεγαλύτερα λάθη του Μπακούνιν ήταν το ότι έδωσε υπερβολική εμπιστοσύνη στα ένστικτα της εξέγερσης, γεγονός που εμποδίζει, μερικές φορές, την ανάλυση της σημαντικότητας του συνειδητού και περισκεμμένου κοινωνικού μετασχηματισμού.

7. Μπακούνιν, στο ίδιο, σελ. 250.

8. Μολονότι ο ίδιος ο Μπακούνιν δεν κατόρθωσε να καταστήσει κεντρικό το ζήτημα, τα σχόλιά του πάνω στον πολιτισμό δείχνουν την αντίθεση μεταξύ πρωτόγονων και πολιτισμένων και μεταξύ πολιτισμού και Κράτους. Ο στοχασμός πάνω στις σχέσεις μεταξύ αυτών των δύο οδηγεί αναγκαστικά στο πέρασμα από την κριτική του κράτους στην κριτική του ίδιου του πολιτισμού. Η πρόσφατη εργασία του Πιέρ Κλαστρ μας υπενθύμισε τις σκέψεις αυτής της κριτικής. Σύμφωνα με τον Κλαστρ, το δίδαγμα της πρωτόγονης κοινωνίας συνίσταται στο ότι "ο αποφασιστικός παράγοντας είναι η πολιτική οργάνωση και όχι η οικονομική αλλαγή" (Η Κοινωνία εναντίον του Κράτους,⁽¹¹⁾ Μιλάνο 1977, σελ. 149). Οι πρωτόγονες κοινωνίες αποκαλύπτουν "τη μεγάλη συγγένεια της εξουσίας με τη φύση, ως διπλού περιορισμού του σύμπαντος του πολιτισμού" (38-39). Η πρωτόγονη κοινωνία είναι η κοινωνία της αφθονίας, όπως απέδειξε περίτρανα ο Σαλίν στο έργο του Η Οικονομία της Λίθινης Εποχής (Μιλάνο 1980). Γι' αυτό, σύμφωνα με τον Κλαστρ, είναι μία "κοινωνία ουσιαστικά εξισωτική", στην οποία "οι άνθρωποι είναι κύριοι της δραστηριότητάς του, κύριοι της κυκλοφορίας των προϊόντων αυτής της δραστηριό-

(11). Στην ελληνική γλώσσα, "Η Κοινωνία ενάντια στο Κράτος", μετάφραση Κισή Καμινιάκη, εκδόσεις Αλεξάνδρεια. Τα αποσπάσματα που αναφέρει ο Κλαρκ βρίσκονται, με τη σειρά που τα παραθέτει, στις σελίδες 212, 52, 207 και 212 της ελληνικής έκδοσης.

τητας" (σελ. 145). Η ιστορία μάς παρουσιάζει μόνο δύο μορφές κοινωνιών, ποιοτικά διαφορετικών: την πρωτόγονη κοινωνία με το οργανωτικό πολιτισμικό σχήμα της και την κρατική κοινωνία ή την οργανωμένη πολιτικά κοινωνία. Η εμπειρική μελέτη της κοινωνίας των Αμεριντί οδηγεί τον Κλαστρ στο συμπέρασμα ότι, μολονότι μπορεί να υπάρχουν διαφορετικά συστήματα παραγωγής, τα οποία μάλιστα μπορεί να διαδέχονται το ένα το άλλο χωρίς ποικιλίες στους πολιτισμικούς θεσμούς, η μετάβαση στην κρατική οργάνωση παράγει αναπόφευκτα επαναστατικές μεταβολές που καταλήγουν στην ανάδυση "του κύρους της ιεραρχίας, της σχέσης εξουσίας, της υποδούλωσης των ανθρώπων, του Κράτους" (σελ. 149). Ο Κλαστρ, κατόπιν, υποδεικνύει ότι, αν θέλουμε να διατηρήσουμε τις μαρξιστικές αντιλήψεις της υποδομής και υπερδομής, θα ήταν αναγκαίο να προσδιορίσουμε την πολιτική υποδομή και την οικονομική υπερδομή. Αλλά ο Κλαστρ δεν πέφτει στην παγίδα και δεν αποδέχεται την εναλλακτική πρόταση ενός υπεραπλουστευμένου δημογραφικού ντετερμινισμού. Η σπουδαιότητα της αύξησης του πληθυσμού ως ουσιώδους παράγοντα της εμφάνισης του Κράτους είναι φανερή (σελ. 157-167· βλέπε επίσης και το κείμενο του Roberto Carneiro Μία θεωρία της καταγωγής του Κράτους, στο περιοδικό Επιστήμη, τεύχος 168, σελ. 733-738), αλλά χρειάζεται να παρατηρήσουμε και την πάλη του πολιτισμού για την εκμηδένιση των τάσεων που ωθούν προς μία πολιτική κοινωνία (σελ. 158-161).

9. Είναι αναγκαίο να σημειώσουμε ότι ο αναρχι-

σμός ως κίνημα των μαζών είχε συχνά την τάση να υποκύπτει στη βιομηχανική ιδεολογία, αν και σε μικρότερο βαθμό εν συγκρίσει με τις άλλες δυνάμεις της αριστεράς. Αυτή η τάση φαίνεται σαφέστατα στα αναρχοσυνδικαλιστικά κινήματα, τα οποία είχαν επί μακρόν παραγωγιστικές και οικονομιστικές τάσεις, παρά τις προσπάθειες των πιο κριτικών οπαδών τους. Ο σύγχρονος αναρχισμός, ενώ προστρέχει λιγότερο στις εργατικές μάζες, είναι περισσότερο συνειδητοποιημένος από οικολογικής απόψεως, περισσότερο κοινοτικός, πιο κριτικός και πλουσιότερος σε φαντασία στο ζήτημα της τεχνολογίας.

10. Κροπότκιν: Αγροί, εργοστάσια και εργαστήρια, εκδόσεις Antistato, Μιλάνο 1982.

11. Μονοπάτια στην Ουτοπία του Μάρτιν Μπούμπερ (Μιλάνο 1981).¹¹² Η αναρχική θεωρία εμπλουτίστηκε αξιολογικά με την ανάπτυξη της κοινοτικής παράδοσης. Για να εκτιμηθεί αυτή η βλάστηση και οι αντανακλάσεις της πάνω στη θεωρία, πρέπει να παρακολουθήσουμε τις επεξεργασίες που ακολούθησαν μετά τις εργασίες του Κροπότκιν, του Μαλατέστα, του Λαβτάουερ, του Μπούμπερ, του Μπούκτσιν.

12. Άρθουρ Λένινγκ: Μιχαήλ Μπακούνιν: Επιλεγμένα Γραπτά. Ο Μπακούνιν χρησιμοποιεί προφανώς τον όρο "σοσιαλιστής" με τη σημασία του "ελευθεριακού σοσιαλιστή". Ας σημειωθεί ότι ο Μπακούνιν δεν απομακρύνεται εντελώς από την ασκητική νοοτροπία

(12). Στην ελληνική γλώσσα, "Μονοπάτια στην Ουτοπία", μετάφραση Βασίλης Τομανάς, εκδόσεις Νησίδες.

της αστικής βιομηχανικής κοινωνίας και, μερικές φορές, εγκωμιάζει την επαναστατική θυσία ως μία αρετή καθεαυτήν. Αυτός ο ασκητισμός υπήρξε πάντοτε ένα υπόγειο ρεύμα του αναρχικού κινήματος, ειδικά τις στιγμές κατά τις οποίες προσπαθούσε να αποτελεί τμήμα του "εργατικού" κινήματος. Επί παράδειγματι, οι αναρχοσυνδικαλιστές της CNT προέβαλλαν τους εαυτούς τους με υπερηφάνεια σαν "την ένωση της θυσίας".

13. Το όραμα του Μπακούνιν είναι μία σύνθεση μεταξύ γενικών και ατομικών συμφερόντων· δεν έχει τίποτε το κοινό με τον αντιφατικό εγωιστή του σπιρνερικού "αναρχισμού". Για μία λεπτομερή κριτική στο Στίρνερ και στον ατομικιστικό "αναρχισμό", βλέπε το βιβλίο μου Ο Εγωισμός του Μαξ Στίρνερ, Λονδίνο 1976.

14. Όπως σημειώνει ο Αξελός, ο Μαρξ υπαινίσσεται, αλλά δεν αναπτύσσει, την ιδέα ότι η ανθρώπινη δραστηριότητα θα έπρεπε να τεθεί μέσα στα πλαίσια της παιγνιώδους διάστασης· ένα συμπέρασμα που δύσκολα συμβιβάζεται με το τεχνολογικό μοντέλο της ανθρώπινης δραστηριότητας. Αυτή είναι, όμως, η κατεύθυνση της αναρχικής σκέψης, αν και υπάρχει μεγάλη διαφορά ανάμεσα στο μπακουνικό αμάλγαμα της δημιουργικής χαράς και της επαναστατικής απάρνησης και ανάμεσα στην προτροπή του Μπούκτσιν για το μετασχηματισμό της "εργασίας σε χαρά και της ανάγκης σε επιθυμία" (Μετά τη Σπάνη ο Αναρχισμός, εκδόσεις La Salamandra, Μιλάνο 1980). Για μία άλλη ε-

πίκαιρη συζήτηση, βλέπε την ανάλυση του Πωλ Γκουντμάν για την καλλιτεχνική και δραματική δραστηριότητα, συνδεδεμένη με την αντίληψη του οργανωτικού αυτοκαθορισμού.

15. Μπακούνιν, στο ίδιο, σελ. 325.

16. Άρθουρ Λένινγκ, στο ίδιο, σελ. 170. Ο Μπακούνιν χρησιμοποιεί τη λέξη "αυτογίτα" για να προσδιορίσει μία "εξουσία έξωθεν επιβαλλόμενη". Μολονότι χρησιμοποιεί αυτή τη λέξη ελεύθερα και για ρητορικούς λόγους, στις βαθύτερες συζητήσεις διακρίνει προσεκτικά μεταξύ λογικής και παράλογης εξουσίας.

17. Μπακούνιν, στο ίδιο. Αυτό το σημείο είναι ιδιαιτέρως σημαντικό σε σχέση με τις πιο πρόσφατες συζητήσεις για τα συμβούλια. Ο Μπακούνιν σημειώνει τις δυσκολίες που μπορούν να εγερθούν ακόμα και μέσα σ' αυτό το σύστημα οικονομικής οργάνωσης. Οπωσδήποτε θα θεωρούσε το συμβουλευτικό κίνημα ως ένα βήμα μπροστά προς την κατεύθυνση του σοσιαλισμού.

18. Για παράδειγμα, ο Γκαστόν Λεβάλ, στο έργο του Οι κολλεκτίβες στην Ισπανική Επανάσταση (Λονδίνο, 1975), υποστήριξε ότι η μεγαλύτερη χρεωκοπία της CNT, του αναρχοσυνδικαλιστικού κινήματος των Ισπανών εργαζομένων, που χαρακτηριζόταν από την κολλεκτιβοποίηση, οφείλεται στο ότι, κατά τη διάρκεια του εμφύλιου πολέμου, απομακρύνθηκε από μερικές μπακουινικές αρχές που είχαν υιοθετηθεί από τις αρχές της ιστορίας του κινήματος. Δηλαδή η CNT απέτυχε στο να πολεμήσει σωστά τις γραφειοκρατικές και ελιτιστικές τάσεις και στο να παραμείνει στα χέρια των

εργαζομένων η εξουσία μέσα στις συνελεύσεις. Επέ-
τρεψε σε "μαχητές με επιρροή" να εισέλθουν, "προσω-
ρινά", στον κυβερνητικό συνασπισμό, προκειμένου να
καταστεί δυνατή η νίκη στον πόλεμο (βλέπε Βέρνον
Ρίτσαρντς,⁽¹³⁾ για μία καταλυτική κριτική σ' αυτή την
"αναρχική" στρατηγική από μία αναρχική οπτική γω-
νία). Ενώ η εγκατάλειψη του αντικρατισμού από τη
CNT σημαίνει ακόμα και την απόρριψη των μακουνι-
κών θεμελιωδών αρχών, ο ελιτισμός, ο οποίος υπήρξε,
κατά ένα μεγάλο μέρος, ο υπεύθυνος αυτής της επιλο-
γής, μπορεί να ανιχνευτεί εν μέρει στη σκέψη του ίδιου
του Μπακούνιν. Είναι ανάγκη να αναγνωρίσουμε ότι
αυτός ο ελιτισμός, που εμφανίστηκε πολλές φορές
στην ιστορία του αναρχοσυνδικαλιστικού κινήματος,
δεν συνιστά μία βαθιά ρήξη εν σχέσει με τις αρχές του
Μπακούνιν, διότι υπάρχει στη σκέψη του μία ελιτιστι-
κή τάση. Στο πρόγραμμα της "Διεθνούς Αφελφότη-
τας", ο Μπακούνιν προτείνει μία μυστική εταιρεία ε-
παναστατών, που θα έχει ως έργο της την καθοδήγηση
του κινήματος. Μολονότι αρνείται συχνά την ιδέα της
δικτατορίας, αντιφάσκει όταν περιγράφει την οργάνω-
ση ως μία "αόρατη δικτατορία", ένα είδος "γενικής
διεύθυνσης" του επαναστατικού κινήματος (Άρθουρ
Λένινγκ, στο ίδιο). Ο Μπακούνιν κατορθώνει να δει
την αντιφατικότητα μεταξύ της γενικής θέσης του και
αυτών των προτάσεων και μετριάζει τις παραπάνω

(13). Ο Κλαρκ αναφέρεται στο έργο του Βέρνον Ρίτσαρντς
"Διδάγματα από την Ισπανική Επανάσταση", μετάφραση Σπύ-
ρος Κοτρώτσος, εκδόσεις Ελεύθερος Τύπος.

διαπιστώσεις του, υπογραμμίζοντας ότι οι ομάδες πρέπει μόνο "να βοηθούν το λαό στον αυτοπροσδιορισμό του", χωρίς την ελάχιστη επέμβαση οποιουδήποτε τύπου κυριαρχίας, έστω και προσωρινού και μεταβατικού (στο ίδιο, σελ. 191). Δυστυχώς, είναι αδύνατο να συζητήσουμε εδώ, όπως αρμόζει, αυτό το πρόβλημα. Ας σημειώσουμε μόνο ότι ο Μπακούνιν δεν έχει εμβαθύνει αρκετά στο θέμα της διάκρισης μεταξύ νόμιμης και παράνομης εξουσίας σ' ένα αποκεντρωμένο ελευθεριακό πολιτικό κίνημα (άλλωστε δεν το έκανε κανένας από τους κλασικούς αναρχικούς στοχαστές) και ότι αυτή η θεωρητική παράλειψη έχει συντελέσει σε αντιφατικές παλινδρομήσεις στην πολιτική του αναρχικού κινήματος.

19. Μαξίμωφ: Η πολιτική φιλοσοφία του Μπακούνιν, σελ. 405-406. Οποιοσδήποτε και αν είναι οι αρετές των επιχειρημάτων του Μπακούνιν σε άλλα πεδία, η απόπειρά του να εφαρμόσει αυτές τις ιδέες στους Γάλλους αγρότες φαίνεται πάρα πολύ αισιόδοξη. Η ανάλυση του Μαρξ στο έργο του Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη φαίνεται πειστικότερη.

20. Βλέπε το έργο του Ντόλγκοφ Αναρχικές Κολλεκτίβες⁽¹⁴⁾ (Νέα Υόρκη, 1974), του Λεβάλ Κολλεκτίβες στην Ισπανική Επανάσταση και τα έργα του Σούχου για τις κολλεκτιβοποιήσεις στη Γερμανία, στην Ι-

(14). Στην ελληνική γλώσσα, "Αναρχικές Κολλεκτίβες. Η Εργατική Αυτοδιεύθυνση στην Ισπανική Επανάσταση", μετάφραση Νίκος Ποταμιάνος, εκδόσεις Διεθνής Βιβλιοθήκη.

σπανία¹⁵ και στη Γαλλία. Τα εντυπωσιακά κατορθώματα της Ισπανικής Επανάστασης δεν θα έπρεπε να μας οδηγήσουν στο να κλείσουμε τα μάτια μπροστά στις σοβαρές ανεπάρκειές της. Δεν μπορούμε να παραμελούμε την ανεπαρκή ανάπτυξη της κριτικής και επαναστατικής συνείδησης, τις οικονομιστικές τάσεις του αναρχοσυνδικαλιστικού κινήματος, την ύπαρξη των πρωτοποριών καθώς και του μύθου του ήρωα και του ανδρισμού, την ανεπαρκή προσοχή στα πολιτισμικά προβλήματα, όπως η θέση των γυναικών, και στα σοβαρά προβλήματα του συνδικαλιστικού κορπορατιβισμού, που παρουσιάστηκαν σε πολλές κολλεκτιβοποιημένες περιοχές. Μία απόδειξη των ανεπαρειών της επανάστασης υπάρχει στο έργο του R. Frazier Αίμα της Ισπανίας (Νέα Υόρκη, 1979), μία θαυμάσια και εύγλωττη ιστορία, βασισμένη στις αναμνήσεις όσων επέζησαν από τις μάχες και τις συγκρούσεις του εμφύλιου πολέμου.

21. Ένα παράδειγμα παρόμοιας ανάλυσης, αναφορικά με τη ρωσική επανάσταση, υπάρχει στο έργο του Βολίν Η άγνωστη επανάσταση¹⁶ (Καρράρα, 1976) καθώς και στην πρόσφατη και αξιόλογη εργασία του Τζέιμς Σκοττ για τον επαναστατικό ρόλο των αγροτών,

(15). Στην ελληνική γλώσσα υπάρχει το βιβλίο του Αουγκουστίν Σούχου για τις κολλεκτοβοποιήσεις στην Ισπανία "Κολλεκταβισμός και Αυτοδιαχείριση στην Ισπανία 1936-39", μετάφραση Κώστας Νικολάου, εκδόσεις Ελεύθερος Τύπος.

(16). Στην ελληνική γλώσσα, "Η Άγνωστη Επανάσταση", τόμος 1ος και 2ος, μετάφραση Σεραφείμ Ζάνοκα, εκδόσεις Διεθνής Βιβλιοθήκη.

που περιλαμβάνεται στο άρθρο Ηγεμονία και αγρότες του περιοδικού Πολιτική και Κοινωνία.

22. Μολονότι ο κολλεκτιβισμός και ο συνδικαλισμός του Μπακούνιν θεωρήθηκαν πολλές φορές ως αντίθετοι προς τον κομμουνισμό του Κροπότκιν και των πιο σύγχρονων αναρχικών, ακόμα και για τον Μπακούνιν ο απώτερος στόχος ήταν μία ελευθεριακή ομοσπονδία κοινοτήτων.

23. Μπακούνιν, στο παραπάνω έργο, σελίδα 376.

24. Μπακούνιν, στο παραπάνω έργο, σελ. 357. Η θέση του Μπακούνιν αναφέρεται στην ανάδυση μιας τεχνογραφειοκρατικής τάξης, όχι μόνο όπως αναπτύχθηκε στα εξουσιαστικά σοσιαλιστικά κινήματα, αλλά και όπως αυτή αναπτύσσεται στην αστική κοινωνία, καθώς μεταβάλλεται η ηγεμονία της ίδιας της παραδοσιακής μπουρζουαζίας.

25. Μάρξ και Ένγκελς Επιλεγμένη Αλληλογραφία (Μόσχα, 1975), σελ. 293. Ούτε η "θεωρία των ασυνεχών κοινωνικών σχηματισμών" –η οποία εξηγήθηκε από το Μάρξ διά παραδειγμάτων για το πεπρωμένο της οικονομίας στην Αρχαία Ρώμη– έστω και αν υπονοεί την απόρριψη της πιο απλοϊκής ερμηνείας του τεχνολογικού και οικονομικού ντετερμινισμού–, αρνείται το μαρξιστικό μοντέλο για τη σχέση μεταξύ βάσης και εποικοδομήματος· μπορεί να είναι περισσότερο επεξεργασμένη, αλλά εμμένει στην ετεροβαρή σχέση μεταξύ βάσης και εποικοδομήματος. Επίσης, η ίδια θεωρία δεν έρχεται σε σύγκρουση με το πρόταγμα της απελευθέρωσης μέσω της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων.

26. Εξάλλου, σύμφωνα με τον Μπούκτσιν, ο Μαρξ δεν υπήρξε ελευθεριακός, όπως πιστεύουν ορισμένοι, ούτε όταν υποστήριξε την Κομμούνα. Εγκωμιάζοντας τη συγκέντρωση στην Κομμούνα των εκτελεστικών και νομοθετικών λειτουργιών, υπερασπίστηκε μία δομή που ταύτιζε "την έκφραση μιας πολιτικής βούλησης, η οποία θα πρέπει να ανήκει αποκλειστικά στο λαό που αποφασίζει στις συνελεύσεις του, με την καθαρά τεχνική εκτέλεση αυτής της βούλησης, η οποία αποτελεί μία λειτουργία που μπορεί να εκχωρηθεί σε όργανα διαχειριστικού τύπου, των οποίων τα μέλη θα πρέπει να εναλλάσσονται, να είναι ανακλητά, να υποβάλλονται σε έλεγχο και σε περιορισμό των εξουσιών τους και όπου είναι δυνατό να ορίζονται διά κλήρου" (Μάρραιη Μπούκτσιν: Πέραν των ορίων του Μαρξισμού, στο περιοδικό Άναρχος, τ. 2, 1979, σελ. 61).

Τζων Κλαρκ

"... Η επέκταση του συστήματος της παραγωγής μπορεί να δημιουργεί πάντοτε μεγαλύτερες ανάγκες για τα αντικείμενα, έτσι ώστε να φτάνουν στο σημείο να κατέχουν κεντρική θέση στο σύστημα αξιών μας, εξοστρακίζοντας εκείνες τις αξίες που ο Μπακούνιν θεωρεί ως θεμελιώδεις (την ελευθερία και τη συλλογικότητα)".

T.K.

"... όχι μόνο το έχει ως κατάσταση, αλλά και το έχει ως λογική, έστω και ως πόθος απραγματοποίητος, εγκλείουν τους ανθρώπους στην ιδιότητα και δεν τους αφήνουν να ανοιχτούν στη σκέψη του κοινού, στη σκέψη όλων εκείνων που ενώνουν το ανθρώπινο γένος".

Γ.Κ.